

T.C.
Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E DİVAN-I MUHASEBAT REİSLERİ (1862-1961)

Nagehan YILMAZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mersin, 2013

T.C.
Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E DİVAN-I MUHASEBAT REİSLERİ (1862-1961)

Nagehan YILMAZ

Danışman
Doç. Dr. Necmi UYANIK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mersin, 2013

Mersin Üniversitesi . Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne.

Nagehan YILMAZ tarafından hazırlanan "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Divan-ı Muhasebat Reisleri (1862-1961)" başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS /DOKTARA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başarılı

Başarısız

Üye

Doç.Dr. Necmi UYANIK
(Danışman)

Üye

Prof.Dr. Fevzi DEMİR

Üye

Prof.Dr. Şerife YORULMAZ

Üye

Prof.Dr. Ayşe AZMAN

Üye

Yrd.Doç.Dr. Doğan GÜN

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylım.

Onay

16.12.2013
Prof.Dr. Nalın YETİM
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Kurum denildiği zaman insanların zihninde uyanan sembollerin başında “makam” yani “koltuk” gelir. Pragmatik açıdan bakıldığında insanların konforu için tasarlanmış bir metadan daha fazlası olmayan “koltuk”, sembolik açıdan bakıldığında “makam/mevki” ve dolayısıyla “devlet” kavramlarını temsil eden, zihinlerde devleti somutlaştıran nesnelere biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira devleti oluşturan kurum ve makamlar olmasa “devlet nedir?” sorusunun cevabı şüphesiz metafizik bir zihinsel karmaşadan ibaret olarak kalırdı. O halde devletin iskeletini oluşturan büyük veya küçük her türlü kurum bütünü oluşturan parçalar olarak bizatihi devletin kendisi olmaktadır ve bu nedenle büyük bir öneme haizdirler.

Bu kurumları temsil eden makamlar, makamları temsil eden şahıslar ile hayat bulmakta ve devlet ancak böylece canlı kanlı somut bir varlık olarak zahir edebilmektedir. Kurumlar sabit, kurumları ayakta tutan insan unsuru ise değişkendir. İnsanoğlunun çeşitliliği ve birbirine benzemezliği neticesinde, bu cansız soğuk kurum ve makamların yarattıkları algı ve gerçekleştirilen işlevleri sürekli olarak değişim göstermektedir. Yani kurumlar onlara hayat veren şahıslar olmadan anlam ifade etmezler.

Bu çalışmanın konusu Divan-ı Muhasebatı hayat veren Divan-ı Muhasebat Reislerinin biyografilerinden oluşmaktadır. 19. yüzyıl Osmanlı’sında mali bir kurum olarak ortaya çıkan Divan-ı Muhasebat, yaşanan tüm gel/gitlere, gerekli/değil tartışmalarına rağmen devamlılığını korumuş, kemikleşen yapısı ve kesinleşen görev tanımıyla bugün Sayıştay olarak Türkiye Cumhuriyeti Devletinin iskeletini oluşturan hayati parçalardan biri haline gelmiştir. Özerk bir yapıya sahip olan Sayıştay’ın hayati olmasının nedenlerinden biri şüphesiz maliye ile ilgili bir kurum olmasıdır. Zira bir devleti

ayakta tutan en önemli unsur, maliyesidir. Mali konuların zorluğu, titizlik isteyen bir iş olması kurumun başına geçecek kişilerin de zeki, başarılı ve çalışkan insanlar arasından seçilmesini gerekli kılmıştır. Bu nedenle Divan-ı Muhasebat reisleri genellikle devletin önemli kademelerinde görev yapmış kişiler arasından seçilmiştir. Bu çalışmanın yapılabilmesi de bu sayede mümkün olmuştur. Zira o dönemde devletin önemli kademelerinde görev yapmamış şahıslar hakkında bilgi edinmek oldukça güçtür.

Kurumun, devlet bünyesinde teşkil ettiği önemli yer nedeniyle Divan-ı Muhasebat reisleri her zaman iyi eğitim almış ve –istisnalar olmakla birlikte- genellikle nazır, sadrazam gibi devletin üst kademelerinde görev alan kişiler arasından seçilerek tayin edilmiştir. Ayrıca Divan-ı Muhasebat reislerinin çoğu çeşitli okullarda dersler vererek, farklı konularda eserler kaleme alarak, sosyal ve kültürel alanda bir takım icraatlar yaparak yalnızca bürokrat olarak kalmamışlardır. Bu nedenle Divan-ı Muhasebat reisi olarak görev yapmış kişilerin hangi aşamalardan geçerek bu göreve geldikleri, görev yaptıkları esnada ne tür politikalar uyguladıkları, hangi şartlar altında görev yaptıkları, biyografileri, kaleme aldıkları eserlerin içerik ve nitelik yönünden incelenmesi bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ancak geçmişe yönelik araştırmalarda, her zaman tahayyül ettiğiniz gibi bir çalışma ortaya çıkarmaya yetecek kaynağa ulaşamayabilirsiniz. Bu nedenle burada çalışmanın eksik yanlarını da belirtmek gerekir. Çok önemli görevlerde bulunmamış Divan-ı Muhasebat reisleri hakkında sicil kayıtlarında bulunan, doğum ve ölüm, aile ve eğitim bilgileri ile görev yaptıkları kurumların isimleri dışında çok ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkün olmamıştır. Hatta bazı reislerin doğum tarih ve yerleri dahi belirlenememiştir. Yine Divan-ı Muhasebat reislerinin kaleme almış oldukları eserlerin bazıları çeşitli nedenlerle günümüze ulaşmamış, bu nedenle içerik bilgisine ulaşmak

mümkün olmamıştır. Dolayısıyla Divan-ı Muhasebat reislerinin biyografileri elde olmayan nedenlerle hacim ve içerik bakımından denk olmamıştır.

Bu çalışma, bir kurumun insani unsurunu ön plana çıkararak “devlet” ve “kurum”larına karşı farklı bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır. aynı zamanda biyografileri ele alınan şahıslar ve onlarla ilgili ulaşılabilecek kaynaklar konusunda birçok araştırmacıya yol göstereceği umulmaktadır.

Her çalışmada olduğu gibi, bu çalışmanın ortaya çıkış aşamasında yazar dışında birçok insanın maddi ve manevi katkıları göz ardı edilemez. Her şeyden önce lisans yıllarımdan bu yana bana sürekli destek olan ve tez aşamasında da şevkimi kırmadan beni yönlendirerek yol gösteren danışman hocam Doç. Dr. Necmi UYANIK’a müteşekkirim. Yoğun çalışma temposuna rağmen ikinci danışmanlığımı üstlenerek tezimi inceleme nezaketini gösteren bölüm başkanım Prof. Dr. Şerife YORULMAZ’a da teşekkürü bir borç bilirim. Çalışma süresince bazı Osmanlıca belgelerin okunmasında, çeşitli kaynakların temininde bana yardımcı olan ve metni defalarca okuyarak tashih eden hocalarım Arş. Gör. Dr. Salih KIŞ ve Arş. Gör. Dr. Yunus İNCE’ye minnettarım. Ayrıca bana arşivlerinin kapısını açan Sayıştay Başkanlığı’na ve yardımcı olan tüm personeline de teşekkür ederim. Hiçbir zaman desteğini benden esirgemeyen aileme ve özellikle babama ne kadar teşekkür etsem azdır. Çalışma süresince bana katlanıp her türlü maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen arkadaşlarım Halil ELEMANA ve Berna Burcu KORUCU’ya da sonsuz teşekkürler...

Nagehan YILMAZ

Mersin-2013

ÖZET

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Divan-ı Muhasebat Reisleri (1862-1961)

Sayıştay, günümüzde devlet kurumlarını mali açıdan denetleyen ve yargı yetkisine sahip TBMM'ne karşı sorumlu ancak bağımsız bir kurumdur. Divan-ı Muhasebat; kurumun kurulurken (1862) aldığı ve 1961 yılına kadar kullanmaya devam ettiği isimdir. Divan-ı Muhasebat, Tanzimat döneminde belirginleşen yenileşme hareketlerinin etkisiyle ortaya çıkmıştır. Divan'ın görev ve yetkileri genel olarak; devletin gelir ve giderlerini incelemek, denetlemek ve gerekirse bu hususta kararlar almaktır.

Divan-ı Muhasebat reisliğine 1862-1961 yılları arasındaki 99 yılda 29 kez atama yapılmıştır. Divan-ı Muhasebat reisliği yapan kimselerin iyi eğitim görmüş; zeki, başarılı, çalışkan olarak bilinen ve maliye alanına vakıf kimseler arasından seçilmesine özen gösterilmiştir. Divan-ı Muhasebat reisleri genellikle birkaç dil bilen, birçok alanda kendini geliştiren sanatla ve bilimle ilgilenen, çok okuyan ve eserler ortaya koyan kişiler olmuşlardır. Dolayısıyla Divan-ı Muhasebat reisleri çoğunlukla devletin önemli kademelerinde görev yapan nazır, sadrazam gibi kişiler arasından seçilmişlerdir.

Divan reisleri Osmanlı Devleti döneminde Kayd-ı hayat şartıyla göreve getirilmiş, kurumda yapılan müzakereleri karara bağlarken eşit oy dağılımının ortaya çıkması durumunda, iki oy hakkına sahip olmuşlardır. Cumhuriyet döneminde ise görev süreleri Osmanlı dönemindeki kayd-ı hayat şartının aksine beş yıl ile sınırlandırılmış ve bir kimseye en fazla iki defa Sayıştay Başkanı seçilebilir, şartı koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sayıştay, Divan-ı Muhasebat, Reis, Osmanlı Devleti, Cumhuriyet, Tanzimat, Meşrutiyet, Maliye, Bürokrasi.

ABSTRACT

Chiefs of Turkish Court of Accounts From Tanzimat to Republic (1862-1961)

Turkish Court of Accounts (Sayıştay) is an organisation which supervises state institutions as finance and has the judging right, and is responsible for the assembly, however independence. Divan-ı Muhasebat is the name which Turkish Court of Accounts got in the period of foundation in 1862, and the organization lasted to use that name till 1961. Divan-ı Muhasebat appeared in the period of the Tanzimat reforms in the Ottoman Empire. The duties and authorities of Divan-ı Muhasebat were generally to analyse and supervise expenses of the state, and if necessarily, to make a decision on that subject.

It was appointed to the presidency of Divan-ı Muhasebat 29 times between 1862-1961 within 99 years. It was cared the people to be president of Divan-ı Muhasebat, and chosen the ones who were well educated, smart, intelligent, hardworking and capable of finance issues. The presidents of Divan-ı Muhasebat were the ones who spoke several foreign languages, improved themselves on many cultural subjects like art and science, and interested in reading books much. Therefore, presidents of Divan-ı Muhasebat were chosen the ones among ministers (nazır) and grand viziers that worked at the top positions of the state.

Presidents of Divan-ı Muhasebat were appointed with the condition of being alive in the period of the Ottoman Empire. While they made a decision about discussion in the meeting, they had the two votes right, on the condition that equal result appeared. In the period of the republic, their term of Office was limited with five years in the opposition to the condition of being alive in the Ottoman Empire. Besides it was laid down condition that one may twice be elected as president of Sayıştay (Court of Accounts).

Key Words: Turkish Court of Accounts, Divan-ı Muhasebat, chief, headman, chairman, Ottoman Empire, Republik, Tanzimat, Meşrutiyet, finance, bureaucracy.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	<i>i</i>
ÖZET	<i>iv</i>
ABSTRACT	<i>v</i>
KISALTMALAR	<i>ix</i>
GİRİŞ	<i>1</i>
I. Divan-ı Muhasebat'ın Kuruluş Süreci	<i>3</i>
II. Divan-ı Muhasebat Reisi	<i>8</i>
III. Kuramsal ve Metodolojik Çerçeve	<i>10</i>
I. BÖLÜM: TANZİMAT DÖNEMİ DİVAN-I MUHASEBAT REİSLERİ	<i>16</i>
I.1. AHMED VEFİK PAŞA	<i>16</i>
I.2. MEHMED EMİN EFENDİ	<i>28</i>
I.3. HÂLET MEHMED PAŞA	<i>29</i>
I.4. ASIM MEHMED PAŞA	<i>31</i>
I.5. MUSTAFA NURİ PAŞA	<i>32</i>
I.6. AHMED ZÜHDÜ PAŞA	<i>35</i>
I.7. YUSUF ZİYA PAŞA	<i>40</i>
I.8. ABDULLAH GALİB PAŞA	<i>43</i>
I.9. MEHMED EMİN PAŞA	<i>47</i>
I.10. İBRAHİM EDİB EFENDİ	<i>49</i>
I.11. RIZA MEHMED BEY	<i>53</i>
II. BÖLÜM: MEŞRUTİYET DÖNEMİ DİVAN-I MUHASEBAT REİSLERİ	<i>54</i>
II.1. ÇAMIÇ OHANNES EFENDİ	<i>54</i>
II.2. HACI HALİL AKİF PAŞA	<i>56</i>
II.3. İSMAİL ZÜHDÜ BEY	<i>58</i>
II.4. HÜSEYİN TEVFİK PAŞA (VİDİNLİ)	<i>61</i>
II. 5. HASAN FEHMİ PAŞA	<i>66</i>
II.6. MEHMED HİLMİ EFENDİ	<i>72</i>
II.7. MEHMED RASİH BEY	<i>74</i>
II.8. MEHMED RİFAT BEY	<i>76</i>
II.9. MEHMED TEVFİK BEY (BİREN)	<i>80</i>
II.10. SAKIZLI ARMENAK EFENDİ	<i>83</i>
IV. BÖLÜM: CUMHURİYET DÖNEMİ DİVAN-I MUHASEBAT REİSLERİ	<i>86</i>

III.1. ALİ FUAT AĞRALI	86
III.2. MEHMET SEYFETTİN ORAN.....	92
III.3. MEHMET MÜMTAZ TARHAN	95
III.4. MUHİTTİN GÜRÜN.....	98
<i>DEĞERLENDİRME/SONUÇ</i>	<i>101</i>
<i>BİBLİYOGRAFYA</i>	<i>110</i>
<i>EKLER</i>	<i>Hata! Yer işareti tanımlanmamış.</i>
I. Arşiv Belgeleri.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
II. Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

KISALTMALAR

A.MKT.MHM	: Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AÜ	: Ankara Üniversitesi
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
BEO	: Bâbîâli Evrak Odası
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bk./bk.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	: Çeviren
DH.SAİD	: Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahval İdare-i Umûmiyesi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Der.	: Derleyen
EI	: The Encyclopaedia of Islam
Haz.	: Hazırlayan
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İ.DH	: İrade Dâhiliye
İ.DUİT	: Dosya Usulü İradeler

İ.HUS	: İrade Hususî
İ.ML	: İrade Maliye
İBB	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İTÜ	: İstanbul Teknik Üniversitesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Nu.	: Numara
Sad.	: Sadeleştiren
S.	: Sayı
s.	: sayfa
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TMMOB	: Türkiye Mimarlar ve Mühendisler Odası Birliği
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
Y.A.HUS	: Yıldız Sadaret Hususî
Yay.	: Yayınları
YKY	: Yapı Kredi Yayınları

Y.PRK.ML : Yıldız Perakende Maliye

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, çağdaşlarıyla kıyaslandığında bürokrasisi en güçlü ve sağlam şekilde işleyen bir devlettir. Kendine has bürokratik sistemi kusursuz bir şekilde işlese de, devletin büyümesiyle orantılı bir şekilde kendisini yenileyememiştir. Dolayısıyla her alanda görülen duraklama/gerileme, Osmanlı bürokrasisine de yansımıştır. Ancak Tanzimat ile başlayan yenileşme hareketleriyle beraber, geleneksel Osmanlı devlet teşkilatı da belirgin bir değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Divan-ı Muhasebat da bu dönüşüm ve değişim hareketinin bir parçası olarak ortaya çıkmıştır¹.

Divan-ı Muhasebat, 1862 senesinde Osmanlı Devletinin maliyesinde denetim yapmak yani; hazineden ödenek alan devlet kurumlarının devlet gelirlerini yerinde harcıyıp harcamadığını, gelir ve gider kalemlerini kontrol ederek tespit etmek üzere tesis edilen bir kurumdur². 1961senesine kadar aynı isimle faaliyetini sürdüren kurum, bu tarihten sonra Sayıştay ismini almıştır ve halen aynı isimle Türkiye Cumhuriyetinin maliyesini denetleyen bağımsız bir kurum olarak varlığını sürdürmektedir.

Tanzimat döneminde ortaya çıkan modernleşme çalışmalarının bir parçası olarak çeşitli mali denetleme birimleri oluşturulmuş, ancak Maliye Nezaretine bağlı olarak tesis edilen bu birimler ilk etapta bağımsız ve modern bir mali denetleme gerçekleştirilememiştir. Divan-ı Muhasebat da, ilk defa Maliye Nezaretine bağlı olarak kurulmuştur. Maliye Nezareti önceleri böyle bir kurumun gereksiz olduğunu, hâlihazırda

¹H. Hüseyin Gürhan, “Sayıştay’ın Tarihsel Gelişimi”, *Sayıştay Dergisi*, S. 25, Ankara (Nisan-Haziran 1997), s. 37.

²Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, Ankara 1988, s. 150, 229-230; Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s. 31; Charles Morawitz, Divanın 1868’de kurulduğunu belirtmektedir. Bkz. Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, Ankara 1978, s. 120.

Maliye Nezareti bünyesindeki Meclis-i Muhasebe-i Maliye komisyonunun aynı işi yaptığını belirterek duruma sıcak bakmamıştır. Bunun üzerine Divan-ı Muhasebat, kuruluşundan kısa süre sonra kapatılmıştır. Ancak dönemin şartları, devletin iç ve dış borçları nedeniyle içine düştüğü ekonomik sıkıntılar, sistemli bir mali denetimin gerekliliğini ortaya koymuştur.

Nihayetinde Divan-ı Muhasebat, mali denetleme alanında Maliye Nezaretinden bağımsız ancak protokolde onun altında bulunan özerk bir yapıya sahip olarak tesis edilmiştir³.

Divan'ın görev ve yetkileri genel olarak; devletin gelir ve giderlerini incelemek, denetlemek ve gerekirse bu hususta kararlar almaktır. Divan, özellikle hazineye borcu olup da vermeyenleri, zimmetlerinde devlete ait mal bulunduranları inceleyerek ve denetleyerek kesin hüküm niteliğinde kararlar vermektedir⁴.

Bu çalışmada, yukarıda kısaca işlevi hakkında bilgi verilen, Divan-ı Muhasebatın kurulduğu 1862 yılından, Sayıştay ismini aldığı 1961 yılına kadar geçen sürede Divan-ı Muhasebata reislik eden şahısların biyografileri ele alınacaktır. Ancak, daha önce okuyucuya genel bir bilgi vermek adına öncelikle kurumun kuruluş süreci ve Divan-ı Muhasebat riyaset makamı ile ilgili genel bir çerçeve çizilmesi uygun olacaktır.

³ Divan-ı Muhasebat kurulduğu tarih olan 29 Mayıs 1862 tarihinden I. Meşrutiyet'in ilanına kadar Maliye Nezaretinin alt kadrosunda görev yapmış, ancak Kanun-i Esasi'de yer alan Divan'ın hiçbir daire veya nezarete bağlı olmadığına dair madde ile tamamen bağımsız bir kurum hüviyetine bürünmüştür.

⁴ Divan-ı Muhasebatın hesap yargılama yetkisi vardı. Yani hesaplar ile ilgili şüpheli durumlardan ya da taraflar arasındaki bir takım anlaşmazlıklardan kaynaklanan davalara bakan bir çeşit mahkeme görevini yürütmekteydi. H. Ömer Köse, *Dünyada ve Türkiye'de Yüksek Denetim*, Ankara 2000, s. 211.

I. Divan-ı Muhasebat'ın Kuruluş Süreci

Divan-ı Muhasebat her ne kadar Tanzimat döneminde yeni bir kurum olarak vücuda gelmiş gibi görünse de, görev ve yetkileri çerçevesinden bakıldığında çok eski dönemlerden bu yana benzer yapıda mali denetim birimlerinin birçok Türk-İslam devletinin teşkilat yapısında mihenk taşı olarak yer aldığı görülmektedir. Bu mali denetim birimleri; Abbasiler, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletlerinde Divan-ı İşraf, İlhanlı Devletinde İşraf-ı Memalik ve Memlük Devletinde Müşrif-i Memalik ismiyle görülmektedir⁵. Osmanlı'da ise başlangıçta, bu göreve karşılık gelen kurum Defterdarlık ismiyle anılmıştır. Daha sonra devlet sınırlarının genişlemesine paralel olarak defterdarların sayısı artmış ve akabinde defterdarlığa bağlı başbaki kulluğu denetim görevini üstlenmiştir⁶. 1838'de yapılan reformlar çerçevesinde Defterdarlık kurumunun ismi Maliye Nezareti olarak değiştirilmiştir⁷. Bundan sonra Divan-ı Muhasebat kurulana dek Maliye Nezareti bünyesinde mali denetimi gerçekleştirmek için çeşitli meclis (Meclis-i Muhâsebe-i Mâliye, Meclis-i Muhâsebe ve Meclis-i Mâliye, Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Âlî Hazaîn) ve komisyonlar (Zimemât Komisyonu, Islahat-ı Maliye Komisyonu) oluşturulmuştur⁸.

Bu komisyonlar, Osmanlı maliyesinin denetimini kısmen yerine getirse de, kısıtlı yetkilerle ve birbirinden bağımsız olarak çalıştıkları için, düzenli ve verimli bir denetimin sağlanması mümkün değildi. Devletin içinde bulunduğu mali problemlerle

⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, s. 12, 44, 97, 217, 371.

⁶ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1991, s. 63-65.

⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984, s. 326-333; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1993, s. 92, 97.

⁸ Şener, *Vergi Sistemi*, s. 27-34.

birlikte, bütün bu meclis ve komisyonların yaptıkları işlere tek başına bakan ve bunların hepsinin üstünde yer alan bir kurumun oluşturulması bir zorunluluk haline gelmişti. Bunun için devletin ilgili mekanizmalarını harekete geçiren şey ise devletin içinde bulunduğu malî problemlerin çözümü için kaleme alınan Sultan Abdülaziz'in 19 Ocak 1862 tarihli Hatt-ı Hümayûnu oldu⁹.

Sultan Abdülaziz Hatt-ı Hümayûnunda devletin giderek artan borcundan bahsederek, devletin refaha kavuşması için acilen mali ıslahatlar yapılmasını istemiştir. Hatt-ı Hümayûna göre, bunun için öncelikle halkın vergilerini zamanında ve eksiksiz ödemesi, devletin de bu gelirleri doğru yolda sarf etmesi gerekmektedir. Osmanlı maliyesinin, her sene ilan edilmek üzere bütçelerini yaptırıp gelir ve giderlerini dengelemesi, borç miktarının düzenlenmesi ve bu borcun ödenebilmesi için de hazinenin yeni gelir kaynakları araması dönemin maliye nazırından talep edilmiştir¹⁰.

Sultan'ın, çözülmesini istediği mali problemler dışında, Maliye Nezaretinin kendi içinde yaşadığı birtakım sorunlar da vardı. Tanzimat'ın hemen öncesinde kurulmuş olan Maliye Nezaretinin, henüz oturmuş ve sistemli bir yapısı mevcut değildi¹¹. Maliye Nezareti bünyesinde gereğinden fazla idari yapı ve buna bağlı olarak personel bulunuyordu. Bu durum hem daireler arası koordinasyonu olumsuz yönde etkiliyor, hem de görev tanımlarında karışıklık meydana getiriyordu¹². Ayrıca Maliye Nezareti, merkez ve taşra teşkilatlarının gelir ve giderlerini kayıt sistemindeki düzensizlikler nedeniyle

⁹ BOA, *İ.DH*, Nu. 32695, 20 Ocak 1862.

¹⁰ BOA, *İ.DH*, Nu. 32695, 20 Ocak 1862; Köse, *Yüksek Denetim*, s. 212-213.

¹¹ Nezh Varcan, *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861-1892)*, Ankara 2000, s. 44.

¹² Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilâtı*, s. 374-375.

gerektiği gibi denetleyemiyordu¹³. Mali sistemin denetlenmesi için değişik zamanlarda kurulan meclis ve komisyonlar da istenilen başarıyı yakalayamamıştı. Bu nedenle mali alanda ıslahat yapma düşüncesiyle arayış içerisine giren Sadaret, denetleme işini üstlenecek ve dolayısıyla Maliye Nezaretinin iş ve personel yükünü hafifleterek karışıklığın önüne geçecek yeni bir kurum oluşturulması için harekete geçmiştir.

Sadaret tarafından, 29 Mayıs 1862 tarihinde sunulan arz tezkiresiyle, Divan-ı Âlî-i Muhasebe¹⁴ isimli bir kurumun teşkil edilmesi teklif edilmişti. Sultan Abdülaziz, arz tezkiresinde belirtilen tedbirleri hızlı ve etkili bir biçimde hayata geçirecek kurum olan Divan-ı Âlî-i Muhasebenin kurulmasını hemen aynı gün onayladı. Divan-ı Âlî-i Muhasebe, 29 Mayıs 1862 günü protokolde Maliye Nezaretinin altında olmak kaydıyla özerk bir birim olarak kuruldu¹⁵.

Divan-ı Âlî-i Muhasebe, kuruluşundan kısa bir süre sonra kapatılmıştır¹⁶. Çünkü daha önce Maliye Nezareti bünyesinde kurulmuş olan Meclis-i Muhasebe-i Maliye ile Divan'ın görev ve yetkileri çoğunlukla örtüşmekteydi. Meclis'in çalışma alanı ve yetkileri bir nizamname ile detaylandırılmıştı. Ayrıca Meclis başkan, üyeler ve yazı işleri memurları ile tam kapasite çalışıyordu. Buna rağmen, 29 Mayıs 1862 yılında kurulan Divan-ı Âlî-i Muhasebenin bir nizamnamesi yapılmamıştı. Divan'ın başına Ahmet Vefik Efendi atanmıştı¹⁷. Fakat yeterli sayıda personel ataması yapılmadığından kurum tam kapasite ile çalışmıyordu. Dolayısıyla Divan-ı Âlî-i Muhasebenin meşruiyeti

¹³ Sayıştay Arşivi, *Divan-ı Muhasebat Zabıt Ceridesi*, 4 Numaralı Defter, Karar Nu. 455, 25 Ekim 1884, s. 44.

¹⁴ Divan-ı Muhasebat ilk kurulduğunda bu isimle anılmıştı.

¹⁵ BOA, *İ.DH*, Nu. 33173, 29 Mayıs 1862 (İrade Tarihi: 29 Mayıs 1862).

¹⁶BOA, *İ.DUİT*, Nu. 59/2, 24 Şubat 1863.

¹⁷ İnal, *Son Sadrazamlar*, II, s. 661.

sorgulanmaya başlandı. Ayrıca Divan-ı Ali-i Muhasebenin gerek başkan ve personel maaşları açısından gerekse yeni bir kurum olarak vücuda getirilmesi bakımından zaten zor durumda olan devlet maliyesine getirdiği yük çok fazlaydı. Bu nedenle Maliye Nezareti, Sadaret'e bir tezkire gönderdi. Buna göre Meclis-i Muhasebe-i Maliyenin yapısında Divan-ı Ali-i Muhasebe için öngörülen görevler ve yetkiler doğrultusunda ıslahata gidilerek sorun çözülebilirdi. Maliye Nezaretinin kaleme aldığı arz tezkiresi sonucunda, 29 Mayıs 1862 tarihinde kurulan Divan-ı Âlî-i Muhasebe, 25 Şubat 1863 tarihinde Sultan'ın irâdesi ile lağvedildi¹⁸.

Divan-ı Âlî-i Muhasebenin lağvedilmesinden kısa süre sonra devlet adamlarının, Meclis-i Muhâsebe-i Mâliyenin ıslahı ile mali denetimde istenilen hedefe ulaşamayacağı fikrine varmaları ile Divan-ı Muhasebatın yeniden teşkili gündeme geldi. Bunun üzerine, 10 Nisan 1863 tarihinde Meclis-i Muhasebe-i Maliyenin kapatılmasına ve görev ve yetkilerinin tamamının daha sonra kurulacak olan Divan-ı Muhasebata devredilmesine karar verildi¹⁹.

6 Temmuz 1863²⁰ tarihinde Divan-ı Muhasebat ismiyle yeniden teşkil edilen kuruma Mehmed Emin Efendi reis olarak atanmıştır²¹. Böylece Mehmed Emin Efendi kurumun Ahmed Vefik Efendi'den sonra ikinci kurucu reisi olmuştur. Hazırlanan Divan-ı Muhasebat Nizamnamesinin, 24 Kasım 1863 tarihinde yürürlüğe girmesi ve gerekli personel atamalarının yapılmasıyla kurum çalışmaya başlamıştır.

¹⁸ BOA, *İ.DUİT*, Nu. 59/2, 24 Şubat 1863.

¹⁹ BOA, *A.MKT.MHM*, Nu. 260/16, 10 Nisan 1863.

²⁰ BOA, *İ.DH*, Nu. 1343/1314 B 61, 23 Aralık 1896.

²¹ *Tercümân-ı Ahvâl*, Nu. 356, 8 Temmuz 1863, s.1.

Divan-ı Muhasebat Tanzimat dönemi sonrasında 1876 tarihli Kanun-ı Esasiyle, üyeleri ömür boyu görev yapmak üzere seçilen ve ancak Meclis kararlarıyla görevlerine son verilebilen üst denetleme kurumu olarak anayasal kuruluş niteliğini kazanmış, iki yıl sonra da, 1878’de Fransız “Sayıştay Modeli”ni örnek alan kararnamesi yürürlüğe girmiştir²².

1920’de Ankara’da yeni Türk Devletinin kurulmasıyla Osmanlı Divan-ı Muhasebatı İstanbul Hükümetiyle birlikte kaldırılmıştır. Kurtuluş Savaşı yıllarında mali işlemlerin denetlenmesi amacıyla Meclis içinden bir komisyon kurulmuş ve Divan-ı Muhasebat kurulana kadar bütçe denetimi bu komisyon tarafından gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet’in ilanından kısa bir süre sonra, 29 Nisan 1923 tarihinde Divan-ı Muhasebat TBMM’ne bağlı bir kuruluş olarak hükümet tarafından yeniden kurulmuş ve Ali Fuat Ağralı, Cumhuriyet döneminde ilk Divan-ı Muhasebat reisi olarak seçilmiştir.²³ 24 Aralık 1923 tarih ve 374 sayılı kanunla Divan-ı Muhasebat Kurumu Cumhuriyet’in kuruluşuna dahil edilerek benimsenmiş ve 1924 Anayasası ile de anayasal statüsü teyit ve kabul edilmiştir²⁴.

15 Ocak 1945 tarihinde çıkarılan yasa ile Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Türkçeleştirme hareketi başlamış ve ilk kez “Divan-ı Muhasebat” yerine “Sayıştay” sözcüğü kullanılmaya başlanmıştır. Ancak, anılan yasanın 31 Aralık 1952 tarihinde geri çekilmesi üzerine tekrar “Divan-ı Muhasebat” ismi kullanılmış; 1961 Anayasasının yürürlüğe girmesine kadar bu kullanım sürmüştür. 1961 Anayasasının 127. Maddesine

²² Şener, *Vergi Sistemi*, s. 33; Gürhan, “Tarihsel Gelişimi”, s. 40.

²³Gürhan, “Tarihsel Gelişimi”, s. 41; Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadelenin İç Alemi*, İstanbul 1967, s. 105.

²⁴Gürhan, “Tarihsel Gelişimi”, s. 41; Köse, *Yüksek Denetim*, s. 214; Doğan Bayar, “Hesap Yargısı, Hesap, Sorumluluk”, *Dış Denetim*, S. 1, Ankara, Temmuz-Eylül 2010, s. 48.

konulan hükümlerle “Sayıştay” sözcüğü yasal hale getirilmiş ve günümüze kadar kullanılmaya devam etmiştir²⁵.

II. Divan-ı Muhasebat Reisi

Divan-ı Muhasebat reisinin ataması, ilk yıllarında Maliye Nazırı tarafından Sadaret’e sunulan teklifin Padişah tarafından onaylanmasıyla gerçekleşiyordu²⁶. Divan-ı Muhasebat Kurumu, Osmanlı maliyesine vâkıf bir reisin riyasetinde çalışmak durumundaydı. Bu nedenle Divan-ı Muhasebat Reisliği görevine atananların büyük çoğunluğu, köken itibarıyla maliye ve mülkiye sınıfından gelmekteydi. Ayrıca Divan-ı Muhasebat reisliğinin son derece zor ve çok yönlü görevleri olan bir makam olması nedeniyle Divan-ı Muhasebat reisliğine çoğu zaman nazırlık, müşirlik ya da sadrazamlık yapmış deneyimli kişiler atanmışlardı²⁷.

Osmanlı Devlet bürokrasisinde nazırlar hatta sadrazamlar bile “kayd-ı hayat” şartıyla atanmazken Divan-ı Muhasebat reisleri “kayd-ı hayat” şartıyla göreve getirilmişlerdi²⁸. Yani Divan-ı Muhasebat reisi, istifa etmedikçe veya kanunen azledilmelerini gerektirecek bir durum söz konusu olmadığı müddetçe hayatının son anına

²⁵Gürhan, “Tarihsel Gelişimi”, s. 42; Köse, *Yüksek Denetim*, s. 215.

²⁶BOA, *İ.DUİT*, Nu. 59/3, 10 Aralık 1878, lef 1; Salih Kış, “Osmanlı Malî Denetiminden Bir Kesit: Divan-ı Muhasebat Reis-i Evveli ve Sanileri (1862-1908)”, *Tarihin Peşinde*, S. 6, 2011, s. 285.

²⁷Sayıştay Arşivi, *Divan-ı Muhasebat Zabıt Ceridesi*, 1 Numaralı Defter, Karar Nu. 1, 10 Kasım 1879, s. 1; BOA, *İ.DH*, Nu. 33173, 29 Mayıs 1862.

²⁸ Kış, “Reis-i Evveli”, s. 286-288.

kadar bu makamda çalışmaya devam edebilirdi²⁹. Fakat kabiliyetinden dolayı devlet tarafından başka bir memuriyet için görev değişikliği de mümkün olmaktadır³⁰.

Divan-ı Muhasebat reisi, Osmanlı hükümetinin önde gelen üyelerinden birisi konumundaydı. Divan-ı Muhasebat reisi Meclis-i Vükelâ azası sıfatıyla ülke yönetimine en üst düzeyde iştirak ediyordu. Bu bakımdan Bâbiâli ile Divan-ı Muhasebat arasındaki ilişkileri yürütmekteydi. Divan reisi aynı zamanda Maliye Nezareti Müsteşarlığı görevini yürütmekle de mükellef idi³¹. Bundan dolayı, Divan-ı Muhasebatın kuruluşundan Kanun-ı Esâsî'nin ilanına kadar olan süreçte Maliye Nezaretinin alt kademesinde görev yapması neticesinde, hükümet tarafından alınan bir karar veya Divan-ı Muhasebatça görüşülmesi istenen konular, Maliye Nezareti aracılığıyla başkana iletilerek uygulanması sağlanıyordu. Başkan; hükümet, Maliye Nezareti ve Divan arasında, çalışmaların uyumlu olabilmesi amacıyla koordinasyonu sağlayan kişiydi. Bu yönüyle Osmanlı yönetiminde, malî konularda karar verme yetkisi olan, kurumların birbirleriyle ilişkilerini düzenlemek ve gerçekleştirmek Divan reisinin görevleri arasındaydı.

Divan-ı Muhasebat genel kurulunda yapılan müzakerelerde ele alınan konular, oylama sonucunda karara bağlanmaktaydı. Bu oylama süreci sonunda taraflar arasında eşitlik bozulmaz ise, başkanın oy verdiği tarafın kararı kabul edilmekteydi. Bir başka ifade

²⁹ BOA, *Y.PRK.ML*, Nu. 12/61, 17 Ekim 1877, lef 2; Şener, *Vergi Sistemi*, s. 32.

³⁰Bu durum 18 Kasım 1879 tarihli Divan-ı Muhasebat kararnamesinin yürürlüğe girmesine kadar devam etmiştir. 1879 tarihli kararnamenin diğerlerinden farkı, başkanın kayd-ı hayat şartı ile göreve getirilmesi ve gerekli durumlarda başka bir memuriyete nakledilme uygulaması yer almamaktadır. Ayrıntılı bilgi için Bk. BOA, *İ.DUİT*, Nu. 59/3, 10 Aralık 1878, lef 1.

³¹*Tercümân-ı Ahvâl*, Nu. 358, 13 Temmuz 1863, s.2; *Tercümân-ı Ahvâl*, Nu. 370, 10 Ağustos 1863, s.2; BOA, *İ.DH*, Nu. 44853, 30 Ocak 1872; Pakalın, *Maliye Teşkilâtı*, III, s. 366, 387, 408, 435. Divan-ı Muhasebatın ilk reisi Ahmet Vefik ile 10. reisi olan İbrahim Edib Efendiler hariç, bu iki reislik dönemi arasında farklı tarihlerde görev yapan sekiz reis, Divan-ı Muhasebat riyaseti ile Maliye Nezareti Müsteşarlığı görevlerini uhdelerinde bulundurmışlardır.

ile, Divan-ı Muhasebat reisi, müzakereleri karara bağlarken eşit oy dağılımının ortaya çıkması durumunda, iki oy hakkına sahipti³².

Divan-ı Muhasebat reislerinin farklı makamlarda geçici olarak görevlendirildikleri gibi, zaman zaman iki farklı makama da reislik yaptıkları anlaşılmaktadır. Özellikle Maliye Nezareti Müsteşarlığı görevinin sıklıkla Divan-ı Muhasebat reislerine ek vazife olarak verildiği görülmektedir. Ayrıca Divan-ı Muhasebat reisine, Sadaret'in bilgisi ve yetkisi dâhilinde devlet kurumlarında oluşturulan bazı komisyonlarda geçici görev verilmekteydi. Örneğin, malî ya da hukukî konulardaki sorunların çözümü için oluşturulan komisyonlarda bilgi ve tecrübelerinden istifade edilmek amacıyla Divan-ı Muhasebat Reisi görevlendirilirdi³³.

III. Kuramsal ve Metodolojik Çerçeve

III.1. Çalışmanın Amacı ve Niteliği

Çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet döneminde görev yapmış - Divan-ı Muhasebat isimli kurumun reisleri ile sınırlı olmak üzere- “seçkin” bir memur zümresinin biyografilerini ortaya koymaktır³⁴. Zira Divan-ı Muhasebat, devletin temelini oluşturan maliyenin temel yapı taşlarından biridir. Bu nedenle Divan-ı Muhasebat reisleri her zaman iyi eğitim almış ve genellikle nazır, sadrazam gibi devletin üst kademelerinde görev alan kişiler arasından seçilerek tayin edilmiştir. Ayrıca Divan-ı Muhasebat reislerinin çoğu çeşitli okullarda dersler vererek, farklı konularda eserler kaleme alarak, sosyal ve kültürel alanda bir takım icraatlar yaparak yalnızca bürokrat olarak kalmamışlardır. Bu nedenle Divan-ı Muhasebat reisi olarak görev yapmış kişilerin hangi

³²Şener, *Vergi Sistemi*, s. 32.

³³ Kış, “Reis-i Evveli”, s. 288-290.

³⁴ Carter V. Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Çev. Gül Çağalı Güven, TVYY, İstanbul 1996, s. 9.

aşamalardan geçerek bu göreve geldikleri, görev yaptıkları esnada ne tür politikalar uyguladıkları, hangi şartlar altında görev yaptıkları, biyografileri, kaleme aldıkları eserlerin içerik ve nitelik yönünden incelenmesi bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle bu çalışma ile bahsedilen eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın diğer bir amacı da Ahmet Akgündüz tarafından kaleme alınan *Arşiv Belgeleri Işığında Sayıştay Tarihi* isimli eserde bulunan Divan-ı Muhasebat reislerinin biyografileri ile ilgili yanlışlık ve eksikliklerin giderilmesi ve daha kapsamlı bir çalışma yapılarak, yapılan değerlendirmelerle bir kurumun insani unsurunu nitelik ve çeşitlilik bakımından net bir şekilde ortaya koymaktır.

Bu çalışmanın, aynı zamanda biyografileri ele alınan şahıslar ve onlarla ilgili ulaşılabilecek kaynaklar konusunda birçok araştırmacıya yol göstereceği umulmaktadır.

Bu araştırma grup biyografisi inceleme yöntemine göre yürütülmüştür. Batı tarih yazıcılığında “Prosopografi” olarak adlandırılan bu yöntem Türk tarihçiliğinde nadir kullanılan bir yöntemdir. Prosopografik çalışmalarda küçük bir aile grubu ele alınabildiği gibi, ortak eğitim, kültür, mesleki veya siyasi arka plana sahip görel olarak geniş bir grup da ele alınabilmektedir. Bu şekilde tarihi aktörlerin davranışları onların sosyal, ekonomik ve siyasi bağlantıları çerçevesinde açıklanabilmektedir³⁵.

Prosopografi eskiden beri kullanılan bir tarih metodudur ve sosyal tarih biliminin jeneoloji ve onomastik gibi dallarını da içine alan bağımsız bir kolu olarak tanımlanmaktadır. Özellikle tarihi olayların arka planında yatan sebepleri, gelişmeleri ve sonuçların ortaya konulmasında kullanılmıştır ve geleneksel tarih yaklaşımlarına (siyaset

³⁵ Seyfi Yıldırım, “Cumhuriyet Döneminde Türk-Macar İlişkileri Çerçevesinde İstihdam Edilen Macar Uzmanlar”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 8, S. 15, s. 121-150, Bahar 2012, s. 124; Yıldırım, *Eğitim Amacıyla Yurt Dışına Gönderilen Öğrenciler (1940-1970): Prosopografik Bir Çalışma Örneği*, Hacettepe Üniversitesi AİİTE Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 6.

tarihi, siyasi tarih) tepkinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı söylenebilir. L. B. Naimer bu yöntemde dönüm noktasını oluşturan kişidir. Zamanın büyük siyasi meseleleri veya önde gelen devlet adamlarının meslek hayatları yerine, sıradan milletvekillerinin kişisel hikâyelerine dair tutanaklardan elde edilen bilgilere göre, 18. Yüzyıl İngiltere’inde Avam Kamarası’nda siyasi elitin bileşimi ve bu elit içine yeni unsurların nasıl katıldığını araştırmıştır. Böylece Naimer arka plandaki gerçekleri su yüzüne çıkarmış ve bu yaklaşımı, başka dönemleri çalışan tarihçiler tarafından da kabul görmüştür³⁶. Bu araştırmada da metot ve nitelik olarak benzer bir uygulama yapılmaya çalışılmıştır.

III.2. Kaynakların Değerlendirilmesi

Divan-ı Muhasebat reisleri ile ilgili şu ana dek yapılan müstakil bir çalışma yoktur. Ahmet Akgündüz’ün *Arşiv Belgeleri Işığında Sayıştay Tarihi* isimli eserinde Divan-ı Muhasebat reislerinin biyografilerine de yer verilmiştir. Ancak bu eser metot ve güvenilirlik bakımından oldukça sıkıntılıdır³⁷. Öncelikle biyografiler ile ilgili ciddi bir araştırma yapılmamış ve kısıtlı kaynaklar kullanılarak kaleme alınmıştır. Ayrıca burada verilen birtakım bilgilerde, özellikle reislerin doğum, ölüm, göreve gelme tarihlerinde ciddi yanlışlıklar tespit edilmiştir. Bu nedenle Divan-ı Muhasebat reislerinin biyografilerinin çok daha ciddi bir literatür ve arşiv taraması yapılarak yeniden ve daha kapsamlı bir şekilde ele alınması bir gereklilik olarak görülmüştür. Bunun dışında Salih Kış’ın kaleme aldığı “Osmanlı Mali Denetiminden Bir Kesit: Divan-ı Muhasebat Reis-i Evveli ve Sanileri (1862-1908)” ve “Divan-ı Muhasebat’ın Bürokratik Yapısı Çerçevesinde Başkanın Seçimi ve Yetkileri” isimli makaleleri mevcuttur. Ancak bu çalışmalar daha çok genel anlamıyla

³⁶ John Tosh, *Tarihin Peşinde*, Çev. Özden Arıkan, TVYY, İstanbul 2005, s. 85.

³⁷ Ahmet Akgündüz’ün eserleri ile ilgili bir değerlendirme için bk. Y. Hakan Erdem, *Tarih-Lenk*, Doğan Kitap, İstanbul 2008.

reislik makamına dair bilgiler vermekte, reislerin biyografilerini veya onlarla ilgili birçok istatistiki bilgiyi içermemektedir.

Çalışma esnasında temel kaynak olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve Sayıştay Başkanlığı Arşivinde bulunan sicil kayıtları ve zabıt ceridelerinden oluşan belgeler kullanılmaya özen gösterilmiştir. Ayrıca yine temel kaynak olarak kabul edilebilecek biyografi ansiklopedileri (prosopografik çalışmalar) öncelikli olarak kullanılmıştır. Bunlardan biri Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmani* isimli eseridir. 1893-1897 yılları arasında kaleme alınan, Osmanlı Devletinin kuruluşundan 20. asrın başına kadar yaşamış meşhur şahıslar hakkında bilgi veren altı ciltlik bu eser, bugün büyük bölümü tahrip edilmiş mezar kitabelerinden devşirilmiş bilgilerden oluşturulduğundan oldukça önemli bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır. Bunun dışında Mehmed Zeki Pakalın'ın kaleme aldığı *Sicill-i Osmani Zeyli*, *Tanzimat Maliye Nazırları ve Maliye Teşkilatı Tarihi*; İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Son Sadrazamlar* adlı eseri ve yine biyografik ansiklopedi niteliğindeki *İstanbul Şehreminleri, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar* ile *Türk Parlamento Tarihi*, çalışmaya kaynaklık eden önemli eserlerdir. Biyografi ansiklopedilerinin yanı sıra devrin önemli şahsiyetlerinin biyografilerini içeren çeşitli Osmanlıca veya Türkçe dergi ve gazetelerde yayınlanan makaleler ile biyografi türündeki tezler de çalışmaya ciddi ölçüde kaynak sağlamıştır. Bunların dışında zaman zaman devlet salnameleri, hatıratlar, reislerin kendi kaleme aldıkları eserler, ansiklopediler, sözlükler ve web adreslerinden de yararlanılmıştır.

III.3. Çalışmanın Yöntemi

Çalışmanın başında öncelikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve Sayıştay Başkanlığı Arşivi taranmıştır. Daha sonra biyografi ansiklopedisi niteliğindeki eserler, biyografilerin yer aldığı dergi, gazete ve tezler, reislerin

kaleme aldığı bilinen eserler, hatıratlar ve internet ortamı taranmıştır. Elde edilen verilerden Osmanlıca olanlar Türkçe olarak transkript edilmiştir. Daha sonra da bu çeşitli kaynaklardan elde edilen bilgiler birbirleriyle karşılaştırılarak tenkit süzgecinden geçirilmiş ve ortak bir metin ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Kaynaklar arasında bulunan bilgiler arasında çelişkiler bulunması halinde arşiv belgelerinde bulunan bilgiler doğru kabul edilmiş ve öncelikli olarak kullanılmıştır. Arşiv belgeleriyle karşılaştırılamayan bilgilerden ise kaynaklarda çoğunlukla ifade edilen bilgiler dikkate alınmış fakat diğer ifadelere de dipnotlarda dikkat çekilmiştir.

Çalışmanın “Giriş” bölümünde okuyucuya bilgi vermek amacıyla Divan-ı Muhasebat kurumun işlevi, kuruluş süreci ve Divan-ı Muhasebat reisliği ile ilgili genel bir çerçeve çizilmiştir. Daha sonra Divan-ı Muhasebat reislerinin biyografileri siyasal olaylardan yola çıkılarak yapılan bir dönemlendirmeye; “Tanzimat Dönemi Divan-ı Muhasebat Reisleri”, “Meşrutiyet Dönemi Divan-ı Muhasebat Reisleri” ve “Cumhuriyet Dönemi Divan-ı Muhasebat Reisleri” olmak üzere üç bölümde ele alınmıştır. Çalışmanın “Değerlendirme/Sonuç” bölümünde Divan-ı Muhasebat reisleri üzerinden Osmanlı bürokrasisi üzerine birtakım tespitler yapılmış ve çalışmanın bölümlerini oluşturan dönemlerde divan reisleri arasında ortaya çıkan farklılıklar değerlendirilmiştir. Daha sonra Divan-ı Muhasebat reislerinin doğum yerleri, aile kökenleri, eğitimleri, mesleki kökenleri, etnik ve dini durumları hakkında istatistiki bir çalışma yapılmış ve ortaya çıkan rakamsal veriler tablo ve grafiklerle desteklenerek bilimsel bir değerlendirme ortaya konmaya çalışılmıştır. Çeşitli arşivlerden ve eserlerden alınan belge ve fotoğraflardan oluşan görsel malzemeler de çalışmanın sonuna eklenmiştir.

III.4. Sınırlılıklar

Divan-ı Muhasebat 29 Mayıs 1862 tarihinde kurulmuş ve 15 Ocak 1945 tarihine kadar kesintisiz olarak bu isimle anılmıştır. Ancak 15 Ocak 1945 tarihinde çıkarılan yasa ile Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Türkçeleştirme hareketi başlamış ve ilk kez “Divan-ı Muhasebat” yerine “Sayıştay” sözcüğü kullanılmaya başlanmıştır. Ancak, anılan yasanın 31 Aralık 1952 tarihinde geri çekilmesi üzerine tekrar “Divan-ı Muhasebat” ismi kullanılmış; 1961 Anayasasının yürürlüğe girmesine kadar bu kullanım sürmüştür. 1961 Anayasasının 127. Maddesine konulan hükümlerle “Sayıştay” sözcüğü yasal hale getirilmiş ve günümüze kadar kullanılmaya gelmiştir. Yapılan isim değişikliği nedeniyle bu çalışma 1862-1961 yılları ile; yani Divan-ı Muhasebat isminin kullanıldığı yıllarla sınırlandırılmıştır.

Divan-ı Muhasebat reisleri ile ilgili bilgiler şahısların görev ve konumları nedeniyle hacim açısından birbirine denk olmadığından, hakkında az bilgi bulunan reislerin biyografileri olabildiğince geniş tutulmuş, hakkında çok fazla bilgi olan reislerin biyografileri ise çok büyük bir dengesizlik oluşturmaması bakımından diğerleriyle paralellik oluşturacak bilgilerle sınırlandırılarak ele alınmıştır.

I. BÖLÜM: TANZİMAT DÖNEMİ DİVAN-I MUHASEBAT REİSLERİ

I.1. AHMED VEFİK PAŞA* (29 Mayıs 1862-25 Şubat 1863)**

Ahmed Vefik Paşa, 1823 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir³⁸. Divanühümayunun ilk Müslüman çevirmeni³⁹ Yahya Naci Efendi'nin torunu; Paris Sefaret Kâtipliği ve Müsteşarlığı, Tersane Tercümanlığı, Bab-ı Seraskeri Tercüme Odası Müdürlüğü yapmış⁴⁰ olan Mehmet Ruhittin Efendi'nin oğludur⁴¹. İlk tahsilini ailesinden alan Ahmed Vefik, 1831'de henüz sekiz yaşındayken Mühendishane-i Berr-i Hümayuna girdi fakat buradaki eğitimini tamamlamadan ayrıldı. Babası Ruhittin Efendi, 1834'te Paris Sefaretine tayin edilen Mustafa Reşit Paşa'yla çevirmen olarak Paris'e giderken oğlu Ahmed Vefik'i de beraberinde götürdü. Ahmed Vefik, Paris'te Saint Louis Lisesinde eğitimini tamamladı⁴². Paris'te öğrenciyken çok iyi derecede Fransızca yanında İtalyanca, Latince ve Grekçe de öğrendi⁴³. Ayrıca Londra'da bulunduğu süre içinde İngilizceyi⁴⁴,

*Ahmed Vefik Paşa'ya ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

** Divan-ı Muhasebat reislerinin isimleri yanında yer alan tarihler; göreve başlama ve bitiş tarihlerini göstermektedir.

³⁸ Kaynaklarda Ahmed Vefik Paşa'nın doğduğu gün ve ay ile ilgili tarihler çelişkili olduğu için sadece doğum yılının yazılması daha uygun görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bk. Sevim Güray, *Ahmet Vefik Paşa*, Ankara 1966, s. 9; İsmail Hikmet, *Ahmet Vefik Paşa*, 1932, s. 5; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar, II*, İstanbul 1982, s. 651; Fevziye Abdullah Tansel, "Ahmed Vefik Paşa", *Belleten*, XXIII, S. 109, Ankara (Ocak 1964), s. 118.

³⁹ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 2012, s. 193; Tansel, "Ahmet Vefik", s. 118; İnal, *Son Sadrazamlar, II*, s. 651; Güray, *Ahmet Vefik*, s. 9; Mehmed Zeki Pakalın, *Ahmed Vefik Paşa*, İstanbul 1942, s. 3.

⁴⁰ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 193; Tansel, "Ahmet Vefik", s. 118.

⁴¹ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 193; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani, I*, İstanbul 1996, s. 225; İnal, *Son Sadrazamlar, II*, s. 651; Güray, *Ahmet Vefik*, s. 9; Tansel, "Ahmet Vefik", s. 118; Pakalın, *Ahmed Vefik*, s. 3.

⁴² İnal, *Son Sadrazamlar, II*, s. 651; Tansel, "Ahmet Vefik", s. 118-119; Güray, *Ahmet Vefik*, s. 9-10; İsmail Hikmet, *Vefik Paşa*, s. 6-7.

⁴³ İsmail Hikmet, *Vefik Paşa*, s. 6-7; Güray, *Ahmet Vefik*, s. 10; Pakalın, *Ahmed Vefik*, s. 80-81.

Tahran'da iken Farsçayı⁴⁵, Rusya seyahati esnasında da Rusçayı ve eski Türk lehçelerini⁴⁶ öğrendi.

1837'de Bâbiâli Tercüme Odasına giren Ahmed Vefik, 1840 yılında Sefaret Kâtibi olarak Londra'ya gönderildi. 1842'de bazı meselelerin araştırılması için özel memuriyetle Sırbistan'a gönderilen Ahmed Vefik Sırbistan'dan döndükten sonra Tercüme Odası Birinci Sınıf Kâtipliğine ve Yolcu Pasaportları Muayene Müdürlüğüne tayin edildi. 1843 yılında "tefrik-i tabiiyet" ve diğer bazı meseleler için İzmir'e gönderildi. 1845'te buradan döndükten sonra, 1848'de teftiş için tekrar İzmir'e gitti ve iki ay kadar burada kaldı. İzmir'den dönünce önce Tercüme Odası Mümeyyizi sonra da Mütercim-i Evvel oldu⁴⁷. 1848'de Bükreş'e memur olarak gönderilen Ahmed Vefik, orada önemli hizmetlerde bulunmuştur⁴⁸. 1849'da Macaristan milliyetçileri meselesini çözmek üzere fevkalade komiserlik sıfatıyla Memleketeyn (Ulah ve Boğdan)'e gönderildi. 1851 yılı Haziranında Encümenidanişin teşkilinde dâhilî azalığa tayin edildi. 15 Haziran 1851'de Tahran Büyükelçiliğine gönderildi. İstanbul'a döndükten sonra 1854 yılında Bağdat ve Şark hududunu teftişle görevlendirildi. Buradan dönünce, 8 Ocak 1855'te sefaret uhdesinde kalmak üzere Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Azalığına tayin edildi⁴⁹. Aynı yıl, bu meclisin Muhakemat Dairesi Reisliğine getirildi ve Ceza ve Muhakemat Kanunnamesi'nin tesvidine memur edildi⁵⁰. 14 Mart 1857'de azalık uhdesinde kalmak

⁴⁴İsmail Hikmet, *Vefik Paşa*, s. 8; Güray, *Ahmet Vefik*, s. 10.

⁴⁵İsmail Hikmet, *Vefik Paşa*, s. 9; Pakalın, *Ahmed Vefik*, s. 80.

⁴⁶İsmail Hikmet, *Vefik Paşa*, s. 14; Pakalın, *Ahmed Vefik*, s. 81.

⁴⁷Tansel, "Ahmet Vefik", s. 124; İnal, *Son Sadrazamlar, II*, s. 651-652. Ahmed Vefik Paşa ile ilgili kaynaklarda bu görevlendirmeler için farklı tarihler verilmektedir. Daha kapsamlı bir çalışma olması sebebiyle Fevziye Abdullah Tansel'in eserinde verilen tarihler esas alınmıştır.

⁴⁸Süreyya, *Osmani, I*, s. 225.

⁴⁹Tansel, "Ahmet Vefik", s. 124-125; İnal, *Son Sadrazamlar, II*, s. 652-653.

⁵⁰Tansel, "Ahmet Vefik", s. 125; İsmail Hikmet, *Vefik Paşa*, s. 10.

üzere Deavi Nazırlığına⁵¹ getirildi. Ağustos 1857’de bu görevinden ayrılarak Meclis-i Vâlâ Azalığına devam etti. Ocak 1860’da Paris Sefareti’ne tayin edildi ancak Şubat 1861’de Meclis-i Vâlâ Azalığına geri çağırıldı. 23 Kasım 1861’de Evkaf-ı Hümayun Nazırlığına, 29 Mayıs 1862’de ise Divan-ı Âlî-i Muhasebe⁵² Reisliğine tayin edildi. 20 Haziran 1862’de Sırların çıkardığı huzursuzluklar ile ilgili tahkikat yapmak üzere Belgrat’a gönderilen Ahmed Vefik, 25 Şubat 1863 tarihinde Divan-ı Âlî-i Muhasebe kurumu Padişah iradesiyle lağvedilince⁵³ dördüncü kez Meclis-i Vâlâ Azalığına getirildi. 22 Mart 1863’te Anadolu Sağ Kol Müfettişliğine⁵⁴ getirilen Ahmed Vefik, Kasım 1864’te bu görevinden azledildi⁵⁵.

Müfettişlikten azledildikten sonra mazuliyet maaşı bağlandı ancak memuriyete tayin edilmediğinden yıllarca geçim sıkıntısı çekti. Yedi yıl süren mazuliyetten sonra Mahmud Nedim Paşa tarafından⁵⁶ 25 Eylül 1871’de Rüşumat Eminliğine tayin edildi. 26 Ocak 1872’de Sadaret Müsteşarı, 16 Mayıs 1872’de Maarif Nazırı, 5 Aralık 1872’de Şurayı Devlet Azası oldu. 15 Ağustos 1873’te son görevinden ayrıldı. 4 Ağustos 1876’da Osmanlı Devletini temsilen Petersburg Fünun ve Sanayi Sergisi’ne gönderildi. 5 Şubat

⁵¹Buradaki görevi esnasında Ahmed Vefik hakkında, dava sahiplerine şiddetle muamele ettiği ve kanuna aykırı cezalar uyguladığı yönünde şikâyetler yapıldığından Mustafa Naili Paşa’nın ikinci sadaretinde (1858) Ahmed Vefik, ikinci kez Meclis-i Vâlâ azalığına nakledilmiştir. Bk. İnal, *Son Sadrazamlar, II*, s. 654.

⁵²6 Temmuz 1863’ten itibaren Divan-ı Muhasebat ismini alan bu kurumun ismi 29 Mayıs 1862-25 Şubat 1863 tarihleri arasında Divan-ı Âlî-i Muhasebe şeklindedir.

⁵³BOA, *İ.DUİT*, Nu. 59/2, 24 Şubat 1863 (İradesi 25 Şubat 1863).

⁵⁴Bu “sağ kol” o dönemdeki örgüte göre Kocaeli, Bursa, Biga, Balıkesir, Manisa, Muğla, Aydın, Antalya ve İçel’in ilçe, kasaba ve köylerini kapsayan geniş bir alandı. Orta koldaki Kütahya ve Ankara sancaklarının bazı kazaları da teftiş sahası içindeydi. Bk. M. Murat Öntüç, *Ahmed Vefik Paşa’nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, Konya 2009, s. 29; Güray, *Ahmet Vefik*, s. 12.

Ahmed Vefik’in bu görevde bulunduğu dönemle ilgili *Tercüman-ı Ahval* gazetesinde şu ilginç ifade yer almaktadır: “Teftiş için İzmid’de bulunduğu sırada o kadar çok arz-ı hâl verilmiştir ki memleketde ‘evrak-ı sahiha’ kalmadığından İstanbul’a müracaat edilmiştir” Bk. *Tercüman-ı Ahval*, Nu. 325, 22 Mayıs 1863, s. 2.

⁵⁵Tansel, “Ahmet Vefik”, s. 125-126; İnal, *Son Sadrazamlar, II*, s. 654, 660-664; Süreyya, *Osmani, I*, s. 225; Mehmed Zeki Pakalın, *Ahmed Vefik Paşa*, İstanbul 1942, s. 21.

⁵⁶İnal, *Son Sadrazamlar, II*, s. 665; Pakalın, *Ahmed Vefik*, s. 24.

1877'de Meclis-i Mebusan Reisi oldu. Ayrıca 20 Şubat 1877'de Hediye-i Askeriye Cemiyet-i Umûmiyyesi Reisliği⁵⁷ ve 26 Mart 1877'de de vezirlik rütbesi verildi. 11 Ağustos 1877'de Edirne Valisi oldu. 29 Kasım 1877'de İstanbul'a geri döndü. 27 Aralık 1877'de Meclis-i Ayan Azası, 11 Ocak 1878'de ise ikinci kez Maarif Nazırı oldu. 4 Şubat 1878'de Dâhiliye Nazırlığı ilavesiyle Başvekil⁵⁸ oldu. 18 Nisan 1878'de Başvekillikten azledildikten sonra 4 Şubat 1879'da Bursa Valisi oldu. 16 Ekim 1882'de "garip davranışları ve icraatları" nedeniyle Bursa Valiliğinden azledildi⁵⁹. 30 Kasım 1882'de ikinci kez Başvekil olduysa da bir iki gün içinde azledilip⁶⁰ 2 Aralık 1882'de Rumeli Hisarı'ndaki konağına çekildi⁶¹.

Hâcegânlıkla başlayan Ahmed Vefik, bâlâ rütbesine kadar yükselmiştir. Kendisine memuriyeti boyunca ikinci rütbe Mecidi Nişanı, ikinci rütbe Osmani Nişanı, birinci rütbe Mecidi Nişanı ve birinci rütbe Murassa Osmani Nişanı verilmiştir. Ayrıca İran Şahı tarafından kendisine en büyük rütbeden bir nişan da takdim edilmiştir⁶².

⁵⁷Tansel, "Ahmet Vefik", s. 127; Pakalın, *Ahmed Vefik*, s. 24, 28-29, 33.

⁵⁸Ahmed Vefik Paşa Sadaret görevini kabul etmek için üç şart öne sürmüştür: 1. Sadaret isminin Başvekâlet olarak değiştirilmesi ve kabine usulünün getirilmesi, 2. Tophane Müşiri Damat Mahmud ve Dâhiliye Nazırı Sait Paşaların azliyle Dâhiliye Nezaretinin ilaveten kendisine verilmesi, 3. Yapılacak işlerle ilgili olarak padişahla istediği zaman görüşmesi için müsaade edilmesi. Bu şartlar kabul edilmiştir. Bk. Mahmud Celalettin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, İstanbul 1983, s. 548.

⁵⁹Tansel, Ahmed Vefik Paşa'nın memuriyetinin ilk 27 yılında muntazam bir resmî hayatı olduğunu ve daha sonra Âli Paşa'nın vefatına kadar olan dönemde sürekli mazul kalmasının Ahmed Vefik ile Âli Paşa arasındaki anlaşmazlıktan kaynaklandığını, o dönemde *Hürriyet* gazetesinde yayınlanan bir yazıya dayanarak belirtmektedir. *Hürriyet* gazetesindeki bu yazıda Ali Paşa, Bursa Valiliği esnasında yapılan şikâyetleri düzenleyerek davacıları teşvik etmekle ve Ahmed Vefik gibi birini mazul bıraktığı için vicdansızlıkla suçlanmaktadır. Bk. *Hürriyet*, "İki Mes'ele-i Mühimmenin Mâ-ba'dı", Nu. 81, 31 Ocak 1870, s. 2; Tansel, "Ahmet Vefik", s. 119-120.

⁶⁰Bazı kaynaklarda Ahmed Vefik'in hem birinci hem ikinci Başvekâlet görevinden istifa ettiği yazılmaktadır. Bk. İsmail Hikmet, *Vefik Paşa*, s. 15-18.

⁶¹Tansel, "Ahmet Vefik", s. 122, 126-127; İnal, *Son Sadrazamlar, II*, s. 665-692; Süreyya, *Osmani*, I, s. 225.

⁶²Tansel, "Ahmet Vefik", s. 124-126; İnal, *Son Sadrazamlar, II*, s. 651-654, 665, 686.

Ahmed Vefik, son zamanlarını Rumeli Hisarı'ndaki evinde okuyup yazmakla geçirdi. Bu süre zarfında mazul kaldığı için geçim sıkıntısı çekti. nefes darlığı hastalığına tutuldu ve bu hastalık sebebiyle 2 Nisan 1891⁶³ tarihinde vefat etti. Vasiyeti üzerine Rumeli Hisarı'ndaki Kayalar Kabristanı'na defnedildi⁶⁴.

Ahmed Vefik'in memuriyet hayatı dışında, özellikle mazuliyet dönemlerinde kaleme aldığı çok sayıda eseri vardır. Bunlar:

A) Bilimsel Eserleri

Bunlar, yazıldığı dönem itibariyle ilmi değere sahip, tarih ve Türk dili açısından önemli eserlerdir.

1) *Sâlnâme* (Sâl-nâme-i Devlet-i Osmaniyye) (H 1263)

2) *Sâlnâme* (Sâl-nâme-i Devlet-i Osmaniyye) (H 1265)

H 1263 (1846-47) yılında devlet tarafından salnamelerin düzenlenip yayınlanması kararlaştırılmış ve bu görev Ahmed Vefik'e verilmiştir. H 1265 (1848-49) yılına ait salname, Ahmed Vefik'in ilk matbu eseri olması yanında türünün de ilk örneğidir. 1265 yılı salnamesi de yine Ahmed Vefik tarafından düzenlenmiştir.⁶⁵

⁶³Ömer Faruk Akün, Vefik Paşa'nın vefat tarihinin 1 Nisan 1891 olduğunu ve diğer kaynaklarda mutabakatla verilen 2 Nisan tarihinin haberin gazetede yayımlanış tarihi olduğunu belirtmektedir. Bk. Ömer Faruk Akün, "Ahmed Vefik Paşa", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 149.

⁶⁴İsmail Hikmet, *Vefik Paşa*, s. 18; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, II, s. 700; Fevziye Abdullah Tansel, "Ahmet Vefik", s. 123. Ahmed Vefik'in dönemin devlet ricali, yazar ve şair gibi önemli kişilerin defnedildiği Sultan II. Mahmud Türbesi'ne defnedilmemesiyle ilgili çeşitli rivayetler vardır. Ahmed Vefik'in "Rumeli Hisarı'na gömülmek istiyorum; Sultan Mahmud Türbesi'ne gömülüp de hayatım boyunca uğraştığım adamlarla ahirette de tepişmek istemem!" dediği rivayet edildiği gibi, Ahmed Vefik'in arazisini Protestanlara satması yüzünden Sultan II. Abdülhamid'in onun Sultan II. Mahmud Türbesi'ne gömülmesine izin vermediği de rivayet edilmektedir. Bk. Beşir Ayvazoğlu, *Divanyolu: Bir Caddenin Hikâyesi*, İstanbul 2010, s. 51-52.

⁶⁵ Tansel, "Ahmet Vefik", s. 134; Güray, *Ahmet Vefik*, s. 10, 15.

3) *Müntehabât-ı Durub-ı Emsâl* (Atalarsözü) (1852)

Bu eser Hıfzî'nin 1846'da neşredilen eserinden sonra Osmanlı Devletinde basılan ikinci Türkçe atasözü mecmuasıdır⁶⁶.

4) *Hikmet-i Tarih* (1863)

Ahmed Vefik'in Divan-ı Muhasebat reisi iken, yeni açılan Daru'l-fünunda (Üniversite) okuttuğu tarih felsefesi ders notlarından oluşmaktadır. Bu eser hem tarih felsefesi hem de tarih metodolojisi konusunda ilk sayılması bakımından önemlidir⁶⁷.

5) *Şecere-i Türkî* (1864)

Ebul Gazi Bahadır Han'ın Çağatay Türkçesi ile kaleme aldığı eserin bir kısmı Ahmed Vefik Paşa tarafından Anadolu Türkçesine çevrilmiştir⁶⁸.

6) *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* (1869)

Ortaokullar (Rüştiye) için hazırlanmış Osmanlı tarihi ders kitabıdır⁶⁹.

7) *Lehçe-i Osmanî* (I. Bölüm 1876, iki bölüm birlikte 1888-89'da basılmıştır.)

Türk dili için yazılmış olan ilk sözlüktür. Birinci bölümde Türkçe, ikinci bölümde ise çok kullanılan Arapça ve Farsça kelimelere yer verilmiştir⁷⁰.

⁶⁶ Tansel, "Ahmet Vefik", s. 136; Güray, *Ahmet Vefik*, s. 15.

⁶⁷ Tansel, "Ahmet Vefik", s. 136; Güray, *Ahmet Vefik*, s. 15; Zeynep Kılıç, *Ahmet Vefik Paşa'nın "Hikmet-i Tarih"i Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2009, s. 33-34.

⁶⁸ İsmail Hikmet, *Vefik Paşa*, s. 23; Güray, *Ahmet Vefik*, s. 15-16.

⁶⁹ Ahmed Hamdi Tanpınar, "Ahmed Vefik Paşa", *IA*, I, İstanbul 1965, s. 208-209.

⁷⁰ Fevziye Abdullah Tansel, "Ahmed Vefik Paşa'nın Eserleri", *Belleten*, XVIII, S. 110, Ankara (Nisan 1964), s. 253; Güray, *Ahmet Vefik*, s. 17.

8) *Milliyetçilik* (1936)

Esere milliyetçilik ve millet kavramlarının tanımlarıyla başlayan Ahmed Vefik, daha sonra milliyetçilik konusunda farklı kişilerin görüşlerine yer vererek yorumlamış, eleştirmiş ve kendi görüşlerine yer vermiştir. Ahmed Vefik'in Ayrıca risalenin sonuna eski İtalyan Başbakanı Francesco Nitti'nin milliyetçiliğe dair yazmış olduğu "Demokrasi ve Hürriyetin İnkarı Gibi Telakki Olunan Milliyetçilik" isimli makalesini de eklediğini görüyoruz⁷¹.

B) Tiyatro Eserleri

Ahmed Vefik'in Molière'in eserlerinden dilimize uyarlamak ya da çevirmek suretiyle aktardığı oyunlardır. Bunlar:

- 1) *Savruk*
- 2) *İnfiâl-i Aşk*
- 3) *Dudukuşları*
- 4) *Kocalar Mektebi*
- 5) *Kadınlar Mektebi*
- 6) *Tartüf*
- 7) *Don Civani*
- 8) *Adamcıl*
- 9) *Yorgaki Dandini*
- 10) *Okumuş Kadınlar*
- 11) *Tabib-i Aşk*
- 12) *Zoraki Tabip*

⁷¹ Ahmed Vefik, *Milliyetçilik*, Bozkurt Matbaası, İstanbul 1936.

13) *Azarya*

14) *Zor Nikâh*

15) *Merâki* ve

16) *Dekbazlık* 'tır⁷².

Ayrıca Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa Valiliği görevini yürüttüğü sırada kurduğu tiyatro Türkiye'de kurulan ilk tiyatrodur. Ahmed Vefik sadece tiyatroyu kurmakla kalmamış çevirdiği oyunların sahnelenmesi için bizatihi oyuncularını yetiştirmekle de uğraşmıştır.

C) Romanları:

Ahmed Vefik'in çeşitli yazarların romanlarından çevirerek dilimize kazandırdığı romanlar ise;

1) Fenelon'dan *Telemak* (1880-81)

2) Victor Hugo'dan *Ernani* (Hernani)

3) Le Sage'dan *Gil Blas Santillani'nin Sergüzeşti* (1886)

4) Voltaire'den *Hikâye-i Hikemiye-i Mikramega* (1871)'dir⁷³.

Bunların dışında 1873 yılında Viyana'da açılan uluslararası sergide teşhir edilmek üzere *Usûl-i Mimârî-i Osmanî* adıyla üç farklı dilde basılan ve mimari resimler içeren eserin Türkçe metnini Ahmed Vefik Paşa ve Ethem Paşa birlikte yazmışlardır⁷⁴.

Öğrenimini Fransa'da yapan ve Avrupa'da resmî görevlerde bulunan Ahmed Vefik Paşa, Batı kültürünü de tanımış fakat bilinçsizce Batı hayranı olmamış, aksine Batı'nın Türklükle ilgili değerlendirmelerinden etkilenmiştir⁷⁵.

⁷²Molière: *A. Vefik Paşa Külliyyatı*, İstanbul 1933; Tansel, "Eserleri", s. 250-261; Güray, *Ahmet Vefik*, s. 15.

⁷³Tansel, "Eserleri", s. 252, 280, 283; Güray, *Ahmet Vefik*, s. 18.

⁷⁴İnal, *Son Sadrazamlar, II*, s. 705; Tansel, "Eserleri", s. 282-283.

Avrupa’da yapılan Türkoloji araştırmaları, bütün Türk kavimlerinin dil ve gelenek bakımından bir bütün olarak görülmesini mümkün kılmış ve Türkiye Türklerini de içine alan geniş bir tarih görüşünün doğmasına zemin hazırlamıştır. Ahmed Vefik Paşa, Batı’da ortaya çıkan bu tarih görüşünün öncüsü olmuştur. Bu tarih görüşü, daha sonra Türkçülük ve Turancılık ideolojisinin temellerini oluřturmuřtur⁷⁶. Bu nedenle Ahmed Vefik Paşa ‘Osmanlı Türkleri arasındaki ilk Türkçü’ olarak anılmıřtır⁷⁷.

Ahmed Vefik Paşa’nın özel hayatının en küçük ayrıntılarında bile hissedilen Türkçülük fikri, onu tarih ve dil olmak üzere iki farklı koldan Türkoloji araştırmalarına yönelmiştir. Ebulgazi Bahadır Han’dan çevirdiği *şecere-i Türkî*, Türk dünyasını bu yeni görüşle tanıtmayı bakımından önemlidir. Ahmed Vefik, Çağatay lehçesinden çevirdiği bu eserle tarihî Türkçülük yolunda ilk adımı atmış, böylece Osmanlı ve İslam tarihi dışında bağımsız bir Türk tarihi olduğu düşüncesini de ortaya koymuştur. O dönemde Türkçe, Arapça ve Farsça terkiplerden oluşan Osmanlıcanın Türkçenin bir lehçesi olduğunu ileri sürmüş, dilin asli unsurunun Türkçe olduğunu ve dilin dış unsurlardan arındırılması gerektiğini savunmuştur. Hazırladığı *Lehçe-i Osmani*, dil alanında Türkçülüğün ilk yansımasını oluřturmuřtur⁷⁸. Ayrıca *Müntehabat-ı Durub-i Emsal* adlı Türk atasözlerini bir araya toplayan eserini kaleme alarak kültür milliyetçiliği adına da önemli bir katkı sağlamıřtır⁷⁹.

⁷⁵Sevim Güray, *Ahmet Vefik*, s. 25.

⁷⁶Mehmet Kaplan, “Ziya Gökalp ve Yahya Kemal’e Göre Malazgirt Savaşının Mana ve Ehemmiyeti”, *Türkiyat Mecmuası*, XVII, İstanbul 1972, s. 149.

⁷⁷Gülten Madendağ, *Ahmed Vefik Paşa ve Türkçülük*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hatay 2009, s. 74-75.

⁷⁸Ziya Gökalp, “Türkçülük Nasıl Doğdu?”, *Yeni Mecmua*, S. 40 (18 Nisan 1918), s. 262; Güray, *Ahmet Vefik*, s. 26, 36,40; Madendağ, *Türkçülük*, s. 75-76; Tansel, “Eserleri”, s. 252; İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönişümü*, Ankara 1993, s. 178-179.

⁷⁹Madendađ, *Türkçülük*, s. 77.

Ahmed Vefik Paşa'nın şahsiyeti hakkındaki yazılar, olumlu ve olumsuz olmak üzere birbirine zıt, çok farklı kişisel özellikleri içermektedir. Bu özellikler, onun kişiliğinin ne kadar renkli olduğunu göstermesi yanında, tüm bu özelliklerin bir kişide toplanması yönüyle de hayret vericidir.

Hakkındaki olumsuz yorumlar, genellikle “garip yaratılışlı, tuhaf giyinişli ve aşırılıklar göstermesi” şeklindedir. “Öfkesi, korkusu, geçimsizliği, hazırcevaplığı hatta millî onuru koruma çabasının bile aşırı olduğu” belirtilmektedir. “İnatçı ve mübalağaya meyilli” biri olan Vefik Paşa'nın “sevmediği adamları hangi rütbede olurlarsa olsun tahkir ettiği, hoşlandığı kimselere de toz kondurmadığı, öfkelenildiği zaman çevresindekileri sürekli azarladığı için yakınlarının kendisine saygı duymakla beraber ondan korktukları” da söylenmektedir. Bu nitelikleri onu resmî görevlerinde başarılı fakat katlanılması zor bir insan hâline getirmiş, bu nedenle hayatı düzensizlik ve çekişmelerle geçmiştir. Kırk beş yıllık çalışma hayatında çeşitli görevlerden uzaklaştırılması geçimsiz, başına buyruk davranışlı ve yönetimde merkezî idareyi umursamaz bir kişi oluşundan doğmuştur⁸⁰.

Bunların yanında Ahmed Vefik'in “devlet, millet menfaatini ve haysiyetini muhafaza için her türlü fedakârlığı yapan hamiyetli, cesur, zeki, çalışkan, dürüst, namuslu, titiz, yardımsever, ihtirastan uzak, açık sözlü oluşu” kendisini sevmeyenler tarafından da kabul edilen özelliklerindedir. Vefik Paşa'nın kanunlara aykırı olmakla beraber vicdanen adilane hükümler verdiği de belirtilmektedir⁸¹. Yaşadığı birçok olay nüktedanlığı nedeniyle fıkralara konu olmuştur. Nüktedanlığı zaman zaman başına iş açmış ancak bazen de

⁸⁰Fevziye Abdullah Tansel, “Ahmed Vefik Paşa'nın Şahsiyetinin Teşekkülü, Hususi Hayatı ve Muhtelif Karakterleri”, *Bellekten*, XXIX, 113, Ankara (Ocak 1965), s. 122,130-133; Güray, *Ahmet Vefik*, s. 11, 20-22, 24; Tanpınar, “Ahmet Vefik”, s. 208-209; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 195.

⁸¹İnal, *Son Sadrazamlar*, II, s. 658; Tansel, “Teşekkülü”, s. 130-133; Güray, *Ahmet Vefik*, s. 11, 20- 22, 24; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 194-195.

meselerin güzellikle halledilmesine vesile olmuştur. Ahmed Vefik hakkındaki fıkralara birkaç örnek vermek gerekirse:

Üçüncü Napolyon çok tantanalı beyaz bir arabayla dolaşmış. Ahmed Vefik de bu arabanın aynısından yaptırmış. Fransız Dışişleri Bakanlığı, Osmanlı Dışişlerine yazarak halkın bu yüzden hükümdarla elçiyi karıştırdığını bildirerek Türk elçisinin bu arabayla dolaşmamasını istemiş. İstanbul Hükümeti, Paris Türk elçisine bu arabayla çıkmamasını ivedilikle bildirmiş. Ahmed Vefik Efendi “İstanbul’daki Fransız Sefiri Padişah’a mahsus saltanat kayığının aynısını yaptırdı. Fransa Hariciye Nazırı kendi sefirlerinin Boğaziçi’nde bindiği kayığı görmüyor da Osmanlı Sefirinin Paris’te gezdiği arabayı mı görüyor? Sefir, o kayığı ortadan kaldırırsa bu araba kendiliğinden kalkar!” deyince Fransız Sefiri, kayığı kaldırmış; Ahmed Vefik Efendi de arabasını siyaha boyatmış⁸².

III. Napolyon verdiği bir davette elçilerle konuşurken bir ara Ahmed Vefik Efendi’nin yanına gelip, söz arasında “Osmanlı İmparatorluğu çöküyor, çatırtılarını işitiyorum.” deyince Ahmed Vefik büyük bir nezaketle şöyle cevap vermiş: “Bizim memleketimiz imparatorluğunuza uzaktır. Bu sebeple zatı şahanelerinizin hakkımızda daima doğru malumat alamayacakları tabiidir. Bendeniz Paris’teyim, burada çok yakından işitiyorum, çatırdayan Fransa’daki krallık idaresidir”⁸³.

Uzun süre işsiz kalan bir bucak müdürü, Bursa Valisi Ahmed Vefik Paşa’ya gelir. Dilekçe için pul alacak para bile bulamayan adam, pulsuz kabul edilmeyeceğini bildiğinden dilekçeyi okur, yani sözlü olarak verir. Kırk yıl çalıştıktan sonra açıkta, yoksulluk içinde kaldığını bildirir, bucak müdürlüğüne atanmasını diler. Vefik Paşa,

⁸²İnal, *Son Sadrazamlar*, II, s. 657; Güray, *Ahmet Vefik*, s. 27-28; Tansel, “Teşekkürü”, s. 165; Pakalın, *Ahmed Vefik*, s. 12.

⁸³Güray, *Ahmet Vefik*, s. 28; Mehmed Zeki Pakalın, *Tarihe Malolmuş Fıkralar, Nükteleler*, İstanbul 1946, s. 199.

dilekçeyi dikkatle dinledikten sonra tebeşir ister. Dilekçe sahibine “Arkanı dön” der. Adamın ceketine “Sual olunmak üzere taraf-ı defterdariye” sözlerini yazar, defterdara gitmesini emreder. O da durumunu değiştirmeden defterdara gidip selam verir, arkasını döner. Defterdar şaşkınlık içinde yazıyı okur, Paşa’ya gidip “Seyyar bir havalenizi aldım, ne ferman buyrulur?” der. Vefik Paşa “Adamcağız pul parasını bile tedarikten aciz kaldığını anlatmak için bana şifahen arzuhal verdi. Ben de sana havale ettim. Açık bir yer bul, tayin et” der⁸⁴.

⁸⁴Tansel, “Teşekkülü”, s. 153; Güray, *Ahmet Vefik*, s. 29; Pakalın, *Ahmed Vefik*, s. 304.

I.2. MEHMED EMİN EFENDİ* (6 Temmuz 1863- Eylül 1864)

Mehmed Emin Efendi, Çavuşbaşı Uzun Salih Efendi'nin büyük oğludur⁸⁵.

Meclis-i Vâlâ Mazbatası Halifelerinden olan Emin Efendi, memuriyet hayatına Serhalifelikle başladı ve Şubat 1850'de mütemyiz ile Meclis-i Vâlâ İkinci Kâtipliğine getirildi. Kasım 1852'de Rumeli Kısmı İkinci Katibi, Mart 1854'te Meclis-i Vâlâ Başkâtibi, Şubat 1858'de Meclis-i Vâlâ Azası, Ekim 1860'da Deavi Nazırı, Ocak 1862'de tekrar Meclis-i Vâlâ Azası ve 2 Haziran 1862'de Maliye Müsteşarı oldu. 6 Temmuz 1863'te Divan-ı Muhasebat Reisi⁸⁶ olan Emin Efendi, Eylül 1864'te Divan-ı Muhasebat Reisliğinden alınarak üçüncü kez Meclis-i Vâlâ Azası, 29 Şubat 1868'de de Umûr-ı Bahriye Nezareti Muavini oldu ve Nisan 1868'de bu görevinden azledildi. Birkaç gün sonra Ahkâm-ı Adliye Azası ve ardından Muhâkemat-ı Cezâiye kısmına reis oldu⁸⁷.

Emin Efendi Ağustos 1868'de vefat etti ve Eyüp Kabristanı'na, babasının yanına defnedildi⁸⁸.

*Mehmed Emin Efendi'ye ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

⁸⁵Süreyya, *Osmani*, II, s. 450. Mehmed Emin Efendi'nin doğum yeri ve tarihi ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

⁸⁶BOA, *İ.DH*, Nu. 1343/1314 B 61, 23 Aralık 1896; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Dersaadet 1281, s. 39; *Tercüman-ı Ahval*, Nu. 356, 8 Temmuz 1863, s. 1.

⁸⁷Süreyya, *Osmani*, II, s. 450.

⁸⁸Aynı yer.

I.3. HÂLET MEHMED PAŞA* (Eylül 1864-Nisan 1868)

Hâlet Mehmed Paşa, Kapdan-ı Derya Abdülkadir Paşa'nın oğludur. Hâlet Mehmed, Bâbîâli'de yetişti ve bir dönem tersanede bulundu⁸⁹.

Kasım 1845'te Bahriye Mektupçusu olan Hâlet Mehmed, 1848 tarihinde buradaki görevinden ayrılarak taşraya gidip Şam Defterdarı oldu. Mart 1854'te Anadolu Harp Ordusu Defterdarı olan Hâlet Mehmed, barıştan sonra Bursa Harir Nazırı, 1863'te Kıbrıs Mutasarrıfı ve Eylül 1864'te Divan-ı Muhasebat Reisi⁹⁰ oldu. Nisan 1868'de bu görevden ayrılan Hâlet Mehmed, Mayıs 1868'de Serasker Müsteşarı olduktan sonra 20 Mart 1870'te vezaret rütbesi alarak Trablusgarp Valisi, Ağustos 1872'de de Edirne Valisi oldu⁹¹. Kasım 1872'de Sivas Valisi oldu ve Eylül 1874'te bu görevinden ayrıldı. 15 Mart 1875'te Valide Sultan Kethüdası ve Şura-yı Devlet Azası olan Hâlet Mehmed, 20 Eylül 1875'te Şehremini, 19 Ocak 1876'da Nafia Nazırı, 13 Şubat 1876'da Şura-yı Devlet Azası, 2 Nisan 1876'da Mecâlis-i Âliye Azası oldu ve saltanat değişikliği nedeniyle kethüdalıktan azledildi. 17 Ekim 1876'da Ticaret Nazırı olan Hâlet Mehmed, Ocak 1878'de azledilerek Ayan Meclisi Azası oldu. Nihayet 8 Ekim 1877'de Cidde Valiliğine atandı⁹².

*Hâlet Mehmed Paşa'ya ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Fotoğraflar.

⁸⁹Süreyya, *Osmani*, II, s. 564; Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, İstanbul 2007, s. 208; İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, II, Ankara 1998, s. 85.

⁹⁰*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Dersaadet 1282, s. 30.

⁹¹Kuneralp'in, Hâlet Mehmed Paşa'nın görev tarihleri ile ilgili vermiş olduğu bilgilerle diğer kaynaklar arasında ciddi şekilde çelişki vardır. Ayrıca diğer kaynaklarda bulunmayan Ağustos 1872-Ocak 1873 Konya Valiliği ve Ocak 1873-Eylül 1874'te Suriye Valiliği yaptığına dair kayıt düşülmüş, diğer kaynaklarda Cidde Valiliği olarak geçen görev ise Hicaz Valiliği olarak kaydedilmiştir. Bk. Kuneralp, *Ricali*, s. 95.

⁹²Süreyya, *Osmani*, II, s. 564; Ergin, *Şehreminleri*, 2007, s. 208.

“Yumuşak huylu, dindar, gayretli ve cömert biri” olduğu kaydedilen Hâlet Mehmed Paşa, 1879 yılında vefat etti⁹³.

⁹³Süreyya, *Osmani*, II, s. 564; Ergin, *Şehreminleri*, 2007, s. 208; Güneş, *Parlamento*, II, s. 85.

I.4. ASIM MEHMED PAŞA* (Temmuz 1868-29 Nisan 1869)

Asım Mehmed Paşa, ricalden Mehmet Nuri Efendi'nin oğludur⁹⁴.

İlk olarak Tercüme Kalemine giren Asım Mehmed daha sonra Paris Sefareti Başkâtibi oldu. 1861'de Ticaret Birinci Meclisi Reisi ve Nisan 1864'te Karasi Mutasarrıfı oldu. Eylül 1865'de Divan-ı Muhasebat Azası, Ağustos 1867'de Divan-ı Muhakemat Reisi ve Temmuz 1868'de Divan-ı Muhasebat Reisi⁹⁵ oldu. 29 Nisan 1869'da Divan-ı Muhasebat Reisliğinden alınarak vezirlik rütbesiyle Edirne Valisi ve Ağustos 1871'de Bosna Valisi oldu. Temmuz 1872'de bu görevinden ayrıldı. Aralık 1872'de Kastamonu Valisi ve Nisan 1873'te Trabzon Valisi oldu. Ocak 1874'te azledildi. 1875'te Tuna Valisi, Ağustos 1876'da ikinci defa Edirne Valisi oldu. 5 Şubat 1877'de Adliye Nazırı oldu ve bu görevinden 24 Ağustos 1877'de azledildi. Şubat 1878'de Şura-yı Devlet Reisi ve Hariciye Nazırı vekili oldu, Nisan 1878'de azledildi. 12 Eylül 1880'de Hariciye Nazırı oldu ve Mayıs 1881'de bu görevinden azledildi. Kasım 1881'de Evkaf Nazırı ve ardından ikinci defa Adliye Nazırı, iki gün sonra ikinci defa Evkaf Nazırı ve birkaç ay sonra da üçüncü defa Hariciye Nazırı oldu. Eylül 1885'te bu görevinden ayrıldı ve Ocak 1886'da Trabzon Valisi oldu⁹⁶.

“Siyasî işlere vâkîf, sessiz, yumuşak huylu, namuslu, dürüst ve edip” olarak tanımlanan Asım Mehmed Paşa, Trabzon Valisi iken Mart 1886'da vefat etti⁹⁷.

*Asım Mehmed Paşa'ya ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

⁹⁴Süreyya, *Osmani*, I, s. 326.

⁹⁵*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Dersaadet 1286, s. 44-45.

⁹⁶Süreyya, *Osmani*, I, s. 326- 327.

⁹⁷Süreyya, *Osmani*, I, s. 327.

I.5. MUSTAFA NURİ PAŞA* (4 Mayıs 1869-21 Eylül 1871)

Mustafa Nuri, İzmir'in köklü ve saygın bir ailesi olan Mansuroğulları (Mansûrî Zadelere) ndandır. Babası İzmir Başâyânı Müderris Mehmet Emin'dir. Mustafa Nuri, Ekim 1824'te İzmir'de doğdu. Özel olarak Arapça, Farsça ve hadis dersleri aldı⁹⁸.

Mustafa Nuri, 25 Nisan 1845'te Bursa Tahrirat Kalemine girdi. Bir yıl sonra da İstanbul'a gelerek Hariciye Mektubi Kalemine dahil oldu. 27 Temmuz 1861'e kadar çeşitli küçük memuriyetlerde bulunan Mustafa Nuri, bu tarihte Ahkâm-ı Adliye Meclisi Başkâtipliğine, 1 Ocak 1863'te de Mabeyn Başkâtipliğine tayin edildi. Yaklaşık dokuz ay sonra Divanühümayun Beylikçiliğine ve 15 Aralık 1863'te de Deavi Nazırlığına getirildi. Mustafa Nuri'ye 12 Temmuz 1864'te Ahkâm-ı Adliye Meclisi Üyeliği görevi verildi. 30 Nisan 1869'da Maliye Muhakemat Divanı Reisliğine, 4 Mayıs 1869'da da Divan-ı Muhasebat Reisliğine⁹⁹ getirilen Mustafa Nuri, 21 Eylül 1871'de bu görevinden ayrıldı. 3 Ekim 1872'de Ahkâm-ı Adliye Divanı Temyiz Hukuk Dairesi Reisliğine ve otuz beş gün sonra da Sadaret Müsteşarlığına getirildi ancak 8 Mayıs 1873'te bu görevden azledildi. 10 Mayıs 1876'da Temyiz Mahkemesi Azalığına, 4 Haziran 1876'da Ahkâm-ı Adliye Divanı Muhakemat Reisliğine ve 16 Ekim 1876'da Defter-i Hakani Nazırlığına getirildi. 30 Nisan 1882'de vezirlik rütbesi alarak 9 Mayıs 1882'de Maarif Nazırı oldu. Şarki Rumeli hadisesi

*Mustafa Nuri Paşa'ya ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

⁹⁸BOA, *DH.SAİD*, Nu. 3/124, Tarihsiz; Mustafa Nuri Paşa, *Netayicül-Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, I-II, Sad. Neşet Çağatay, Ankara 1987, s. XIV; Mehmet Halit Bayrı, "Mustafa Nuri Paşa", *Tarih Dünyası*, S. 34, (Ekim 1952), s. 1366; İsmail Nami Erbilek, "Mustafa Nuri ve Eseri", *Yeni Türk*, VII, S. 80, (Ağustos 1929) s. 314; Ali Fuat Türkgeldi, "Mustafa Nuri Paşa ve Netayicülvukuat" *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, I, S. 1, (Haziran-Ağustos 1920), s. 43; Neşet Çağatay, "Mustafa Nuri Paşa ve Eseri (1824-1890)", *Belleten*, XLII, S. 167, Ankara, (Temmuz 1978), s. 446, 449; Reşit Halit, "Mansurizade Mustafa Nuri Paşa (1824-1889)", *İş ve Düşünce*, XXVII, S. 233, (Ocak-Mart 1961), s. 4; Mehmed Süreyya, *Osmani*, IV, s. 1275.

⁹⁹*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Dersaadet 1287, s. 45.

üzerine 25 Eylül 1885'te Sait Paşa Sadrazamlıktan düşünce Mustafa Nuri de Maarif Nazırlığı'ndan çekildi. 27 Ocak 1886'da Evkaf Nazırlığı'na tayin edilen Mustafa Nuri, 17 Ocak 1890 tarihindeki vefatına kadar bu vazifede kaldı. Mustafa Nuri Paşa'nın kabri Süleymaniye Camii Mezarlığı'ndadır¹⁰⁰.

“Zeki, milliyetçi, açık, temiz kalpli, dürüst, şefkatli, hoşsohbet bir insan ve değerli bir tarihçi” olarak tanımlanan Mustafa Nuri, “biraz rahat ve aklına geleni söyleyen bir mizaca sahip” olduğu için memuriyet hayatında zaman zaman sıkıntılar yaşamıştır¹⁰¹.

Mustafa Nuri Paşa'nın Osmanlı tarihi alanında önemli bir kaynak olarak gösterilen dört ciltlik Netayicü'l-Vukuat isminde bir eseri vardır. Bu eserin ilk üç cildi Mustafa Nuri hayatta iken basılmış fakat dördüncü cildin basımı çeşitli nedenlerle, belki de sansür korkusuyla, mümkün olmamıştır. Mustafa Nuri, Dâhiliye nazırı olan kayınbiraderi Sait Efendi'ye eseri bastırması için vasiyet etmiş fakat Sait Efendi de bu iş için imkan bulamamış ve oğluna vasiyet etmiş, böylece eser dört cilt halinde ilk kez Mehmet Galip tarafından bastırılmıştır¹⁰².

Mustafa Nuri, bu eserinde eskilerin izlediği aktarmacı ve öykücü metodu terk ederek, olayların neden ve sonuçlarını araştırmak ve benzerleriyle karşılaştırmak suretiyle sentezci bir metod izlemiştir. Olayları sosyo-ekonomik açıdan değerlendiren Mustafa Nuri,

¹⁰⁰ Bayrı, “Nuri Paşa”, s. 1366; Erbilek, “Mustafa Nuri”, s. 314; Türkgeldi, “Netayicülvukuat”, s. 44-46; Süreyya, *Osmani*, IV, s. 1275; Çağatay, “Mustafa Nuri”, s. 450-452. Mustafa Nuri Paşa Sicil-i Ahval Komisyonu tarafından kayıt altına alınan kendi sicilinde bazı hatalar olduğunu tespit etmiş ve bunların düzeltilmesini istemiştir. Fakat komisyon tarafından gerekli düzeltmeler aynı kağıt üzerine gelişigüzel kaydedildiğinden bu belge tarafımızdan okunamamıştır. Dolayısıyla bir yanlışlığa mahal vermemek adına burada Mustafa Nuri Paşa'nın, Başbakanlık Osmanlı Arşivi sicil kaydı yerine, kapsamlı bir çalışma olan Neşet Çağatay'ın makalesi esas alınmıştır.

¹⁰¹ Türkgeldi, “Netayicülvukuat”, s. 40; Bayrı, “Nuri Paşa”, s. 1367; Çağatay, “Mustafa Nuri”, s. 453-454.

¹⁰² Bayrı, “Nuri Paşa”, s. 1367; Erbilek, “Mustafa Nuri”, s. 315; Çağatay, “Mustafa Nuri”, s. 450, 462.

ayrıca eserin girişinde faydalandığı kaynaklar üzerine bir değerlendirme de yazmış, böylece eserini modern tarih metoduna yakın bir üslupla meydana getirmiştir. Bu yönüyle Mustafa Nuri, Osmanlı tarihi yazarlarından ve eseri de o zamana kadar yazılan diğer kaynaklardan ayrılmaktadır¹⁰³.

¹⁰³ Çağatay, “Mustafa Nuri”, s. 459, 462; *Yaşamları ve Yapılarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, II, “Mustafa Nuri Paşa (Mansurîzade)”, İstanbul 2008, s. 106.

I.6. AHMED ZÜHDÜ PAŞA*

(1. Kez: 23 Eylül 1871-30 Ekim 1871) (2. Kez: 19 Eylül 1872-29 Haziran 1873)

Ahmed Zühdü Paşa, Süvari Zabitanlığı'ndan emekli Hacı Mehmed Rifat Bey'in oğludur. 3 Şubat 1834'te İstanbul'da doğdu. Mekteb-i Maarif-i Adliye'de okuyan Ahmed Zühdü, daha sonra çeşitli hocalardan dinî ilimler, Arapça, Farsça, fen bilimleri, matematik ve usul-i defterî dersleri aldı. Memuriyeti nedeniyle bulunduğu Londra'da İngilizce ve Paris'te de Fransızca öğrendi¹⁰⁴.

Ahmed Zühdü, Mart 1847'de Maliye Nezareti Esham Muhasebesi'ne Ruus-ı Hümayun Mülazımı olarak girdi. 13 Temmuz 1859'da kurulan Esham Muhasebesi Mümeyyizliği Refakatine ve 3 Haziran 1863'de Varidat Muhasebesi Dairesinde kurulan Bank Muhasebesi Mümeyyizliği Refakatine memur edildi. 18 Temmuz 1868'de Bank-ı Osmani Muhasebeciliğine tayin olundu. 17 Mart 1871'de Varidat ve Bank Muhasebelerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Varidat-ı Umûmiyye Muhasebeciliğine terfi ettirildi. 23 Eylül 1871'de Divan-ı Muhasebat Reisliği ilavesiyle Maliye Nezareti Müsteşarlığına getirildi. 30 Ekim 1871'de bu görevden ayrılarak 26 Kasım 1871'de Saruhan Sancağı Mutasarrıflığına ve ardından 30 Haziran 1872'de Beyrut Sancağı Mutasarrıflığına memur edildi. 19 Eylül 1872'de ikinci kez Divan-ı Muhasebat Reisi oldu. 29 Haziran 1873'te yeniden Divan-ı Muhasebat Reisliğinden ayrılarak ikinci kez Maliye Nezareti Müsteşarlığına getirildi. 22 Mart 1874'te müsteşarlığa ek olarak Orman ve

*Ahmed Zühdü Paşa'ya ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

¹⁰⁴BOA, *DH.SAİD*, Nu. 18/12, Tarihsiz; Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli*, XIX, Ankara 2009, s. 121; Mehmed Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, III, 1997, s. 435; Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkındaki Raporu", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, İstanbul 1983, s. 189-190; Ahmed Esad, "Rüsumat Eminlerinden Ahmed Zühdü Paşa Merhum", *Gümrük Rehberi*, Nu. 535, Ağustos 1947, s. 5278, 5280; Ahmet Nuri Sinaplı, *Maliye ve Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa*, İstanbul Tarihsiz, s. 2, 29.

Meadin Umum Müdürlüğü görevi verildi. 18 Ocak 1875'te tekrar Esham-ı Umûmiyye Emaneti memuriyeti de diğer görevlerine ek olarak kendisine verildi. Müsteşarlığı esnasında bayındırlık ve maliyeyle ilgili bazı meseleler için Paris'e ve Londra'ya giderek birer yıl orada kaldı. 23 Şubat 1878'de bu üç görevden de alındı. 18 Nisan 1878'de Rüşumat Emni oldu. 12 Eylül 1878'de buna ek olarak Maliye Nezaretine tayin edildi. Ancak 14 Aralık 1878'de Emanet'ten ve 28 Ocak 1879'da da Nezaret'ten ayrıldı. 28 Nisan 1879'da ikinci kez Maliye Nazırlığına tayin edildi ve 14 Ocak 1880'de yeniden görevden ayrıldı. 1 Nisan 1881'de kendisine mazuliyet maaşı bağlandı. Mazuliyeti esnasında bazı komisyon reisliklerinde bulundu. 25 Eylül 1885'te Nafia Nazırlığına getirildi. Nafia Nezaretinin Ticaret Nezareti ile birleştirilmesi üzerine 4 Aralık 1886'da vezirlik rütbesiyle Hüdavendigâr (Bursa) Valiliğine atandı. 3 Mart 1887'de üçüncü kez Maliye Nezaretine tayin edildi. Sağlık sorunları nedeniyle ileride başka memuriyetlerde istihdam edilmek üzere 29 Aralık 1887'de Maliye Nezaretinden azledildi. Ahmed Zühdü, 4 Eylül 1891'de Maarif Nezaretine getirildi. Bu görevi süresince yine bazı komisyonların reisliğini yaptı. 6 Mayıs 1901'de Maarif Nezaretindeki görevine ek olarak dördüncü kez Maliye Nezaretine tayin edildi. Yaşı ilerlemiş olduğu için iki memuriyet kendisine ağır geldi ve bu nedenle 27 Eylül 1901'de Maarif Nezaretinde kalmak üzere Maliye Nezareti görevinden ayrıldı¹⁰⁵.

Ahmed Zühdü Paşa'nın Maliye Nezareti dönemindeki en önemli hadise, daha sonra Muharrem Kararnamesiyle Düyun-ı Umûmiyye İdaresi'ni doğuran Rüşum-u Sitte İdaresinin kurulmasıdır¹⁰⁶.

¹⁰⁵BOA, *DH.SAİD*, Nu. 18/12, Tarihsiz; Pakalın, *Zeyli*, XIX, s. 121-122; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 435-437; Çetin, "Yabancı Okullar", s. 189-190; Ahmed Esad, "Ahmed Zühdü", s. 5278-5280; Sinaplı, *Zühtü Paşa*, s. 2-4. Ahmed Zühdü ile ilgili kaynakların verdiği tarihler çelişkili olduğu için, Başbakanlık Osmanlı Arşivi sicil kaydı esas alınmıştır.

¹⁰⁶Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 438.

Ahmed Zühdü'nün rabia ile başlayan rütbesi, bâlâlığa kadar yükseldi.¹⁰⁷ Görev süresi içinde üçüncü rütbe Mecidi Nişanı, ikinci rütbe Mecidi Nişanı, birinci rütbe Mecidi Nişanı, Murassa Osmani Nişanı, Gümüş ve Altın İmtiyaz Madalyaları, Altın Liyakat, Yunan Madalyası, Hicaz Altın Madalyası¹⁰⁸ ve Tesisat-ı Askeriye İaneleri Madalyaları ile taltif edildi¹⁰⁹.

Ayağından ameliyat olan ve bu esnada çok kan kaybeden Ahmed Zühdü Paşa, bünyesi zayıf düştüğü için zatürre oldu¹¹⁰ ve birkaç gün sonra, 12 Nisan 1902 tarihinde vefat ederek Kızıltoprak'ta yaptırdığı caminin bahçesine defnedildi¹¹¹.

Ahmed Zühdü Paşa'nın fıkıh meseleleri ile ilgili üç ciltlik *Mecmua-i Zühdiye* adlı bir eseri vardır. Ayrıca Türkçe bir lügat yazmaya başlamış fakat yalnız A harfinin bir kısmını yazabilmiş, lügati tamamlamaya ömrü vefa etmemiştir¹¹². Ahmed Zühdü Paşa maliye ile ilgili çeşitli konularda çok sayıda layiha kaleme almıştır¹¹³. Ahmed Zühdü Paşa'nın şiir yazdığı da bilinmektedir. Örnek olarak Sultan II. Abdülhamid'in cülusu münasebetiyle kendisini övmek için yazmış olduğu manzume şu şekildedir:

“Padşahım ruz-ı firuz-ı cülûs-u akdesin

¹⁰⁷BOA, *DH.SAİD*, Nu. 18/12, Tarihsiz; Pakalın, *Zeyli*, XIX, s. 123; Ahmed Esad, “Ahmed Zühdü”, s. 5278-5279; Sinaplı, *Zühtü Paşa*, s. 4-5.

¹⁰⁸ Sinaplı, *Zühtü Paşa*, s. 5.

¹⁰⁹BOA, *DH.SAİD*, Nu. 18/12, Tarihsiz; Pakalın, *Zeyli*, XIX, s. 123.

¹¹⁰Ahmed Esad, “Ahmed Zühdü”, s. 5280; Sinaplı, *Zühtü Paşa*, s. 30.

¹¹¹Pakalın, *Zeyli*, XIX, s. 122; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 437; Çetin, “Yabancı Okullar”, s. 191; Ahmed Esad, “Ahmed Zühdü”, s. 5280; Sinaplı, *Zühtü Paşa*, s. 30.

¹¹²Pakalın, *Zeyli*, XIX, s. 122; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 437; Çetin, “Yabancı Okullar”, s. 191. Mehmed Zeki Pakalın'ın eserlerinde bu konuda farklı bilgiler vardır. *Sicill-i Osmani Zeyli*'nde Zühdü Paşa'nın yazmaya başladığı lügatin Türkçe, Farsça, Arapça üzerine olduğu ve A ile E harflerinin bir kısmının yazıldığı belirtilmektedir.

¹¹³ Sinaplı, *Zühtü Paşa*, s. 46; Mustafa Oğuz, *II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyihalar*, Ankara 2007, s. 313.

Bebde-i feyz-ü saadettir bu mülk-ü millete

Kıldın ihya âlemi lûtf-ü inayatın ile

Cüd-ü ihsanın düşürdü kudsiyanı hayrete

Eyleyüb tedbir-i Ahsen ile ıslah-ı umur

Verdin elhak bir hayat-ı taze cism-i devlete

Şarkı Garb eyledin tenvir nur-ı adille

Her cihetten mazhar oldu halk emn-ü rahate

Hasılı cümle ümem memlûk rahm-ü şevkatin

Olmadı malik mülûkûn hiç biri bu kudrete

Sıtk ile devat-i bilhayr-ı veliyi nimeti

İtmede Zühdi kulu takdim Rab-bı izzete

Hazret-i Abdülhamid Hanı Hüdaya daima

Kıl muammer eyle her emrin mukarin nusrete¹¹⁴”.

Zamanın heccav şairi Şair Eşref, Zühdü Paşa’yı bulunduğu makam, bilgi birikimi, zeka seviyesi ve dini yaşayış bakımından eleştirmek için bir kaside kaleme almıştır. Eşref’in, “Gibidir Kasidesi” ismini verdiği kasidede Zühdü Paşa ile ilgili kısım şu şekildedir:

“Küfri gayretle kavi, dine dahi kadirdir!

¹¹⁴ Pakalın, *Zeyli*, XIX, s. 123; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 444-445.

Cehli gayetle rasin, ilmi dahi tahirdir!

Dir-ü dergahtaki savmealar zahirdir:

Zühdü Paşa ki Maarifte bugün Nazırdır:

Cümle düşvar olan işler ona âsan gibidir!

Fi'l-i sirkat çıkarır akl ile her mastardan!

İrtıkabı heceler nüsha-i bahr-ü berden!

Yazılır cüz-i tederrüs ona sîm-ü zerden!

Bu ne kudret ki Elifbayı okur ezberden!

(Tutinâme) onun indinde Gülistan gibidir!

İlm ü cehlin hele birleşti vücudu ademi,

Vakt-i tatile şebih etti bu kıymetli demi!

Olarak yâd-ı selef hazretinin mültezemi:

Dahil-i cedvel eder vak'a-ı Aşık Keremi,

Nazırın bu eseri ders-i debistan gibidir¹¹⁵!”

¹¹⁵ Pakalın, *Zeyli*, XIX, s. 123-125; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 444-446.

I.7. YUSUF ZİYA PAŞA* (1 Kasım 1871-26 Kasım 1871)

Gümrükçü Mehmed Akif Efendi'nin oğlu olan Yusuf Ziya Paşa, 1826'da İstanbul'da doğdu. Sıbyan mektebinde okudu. Özel hocalardan matematik ve fen bilimleri dersleri aldı. Ayrıca çok iyi olmamakla beraber Fransızca öğrendi¹¹⁶.

1842'de henüz on yedi yaşındayken Masarifat Hazinesi Muhasebesine giren Yusuf Ziya, 1852 Rusya Muharebesi'nde, seferi bir süvari miralayı tayinatı ile Batum Ordu-yu Hümayunu Muhasebe¹¹⁷ Mümeyyizliğine memur edildi ve dokuz-on ay kadar bu görevde kaldı. Muharebeden sonra eski görevine dönerek 1863'e kadar memuriyetine devam etti. 1863'te Bab-ı Seraskeri Ruznamçecisi Mümeyyiz-i Evvelliğine ve 1864'te de Ruznamçeciliğe terfi ettirildi. 1867'de ise Evkaf-ı Hümayun Muhasebeciliğine, 1868'de de Nizamiye Muhasebeciliğine memur edildi¹¹⁸. 1870'te Serasker Müsteşarlığına getirilen Yusuf Ziya, daha sonra 1 Kasım 1871'de Divan-ı Muhasebat Riyasetine ilaveten Maliye Müsteşarlığına nakledildi. 26 Kasım 1871'de Divan-ı Muhasebat Reisliğinden ayrılarak Maliye Nazırı oldu ve 28 Şubat 1872'de Rüşumat Emanetine tayin edildi. 8 Mayıs 1873'te Şura-yı Devlet Azalığına, Nafia Meclisi Riyasetine, ardından Ağustos 1873'te Orman ve

*Yusuf Ziya Paşa'ya ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

¹¹⁶BOA, *DH.SAİD*, Nu. 2/264, Tarihsiz; Ahmed Esad, "Yusuf Ziya Paşa Merhum", *Gümrük Rehberi*, Nu. 533, Haziran 1947, s. 5223; Mehmed Zeki Pakalın, *Tanzimat Maliye Nazırları*, II, Ankara 1939, s. 204; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 366; Mehmed İzzet, "Yusuf Ziya Paşa", *Muallimler Mecmuası*, Sene 3, S. 24, İstanbul, Ağustos 1924, s. 900; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Maarif Nazırı Yusuf Ziya Paşa 1823-1881", *Ülkücü Öğretmen*, VII, S. 95, İstanbul (Nisan 1967), s. 17-19. Yusuf Ziya Paşa ile ilgili tarihlerde, diğer kaynaklarda verilen bazı tarihlerde çelişkiler olması nedeniyle, Başbakanlık Osmanlı Arşivi sicil kayıtları esas alınmıştır.

¹¹⁷Süreyya, *Osmani*, V, s. 1701; Ahmed Esad, "Ziya Paşa", s. 5223; Mehmed İzzet, "Yusuf Ziya", s. 901.

¹¹⁸Süreyya, *Osmani*, V, s. 1701; BOA, *DH.SAİD*, Nu. 2/264, Tarihsiz; Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 204-205; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 366; Mehmed İzzet, "Yusuf Ziya", s. 901, 903.

Meadin Nezaretine nakledildi¹¹⁹. 4 Mart 1874'te Maliye Nezaretine¹²⁰ geri dönerek, vezirlik ve müşirlik rütbesine nail oldu. 8 Nisan 1876'da Defter-i Hakani Nezaretine ve 17 Ekim 1876'da Maarif Nezaretine daha sonra da 1 Şubat 1877'de üçüncü kez Maliye Nezaretine tayin edildi. 9 Ocak 1878'de Trabzon Valiliğine¹²¹ getirildi. 1879'da bu görevinden istifa etmesi üzerine Erzurum ve Van Cihetleri Birinci Komiserliğine¹²² tayin edildi. Kasım 1881'de yeniden Trabzon Valiliği'ne atandı¹²³.

Yusuf Ziya'nın saniye ile başlayan rütbesi bâlâya kadar yükseldi. Hizmeti süresince kendisine birinci rütbe Mecidi Nişanı, birinci rütbe Osmanî Nişanı ve Avusturya Devleti tarafından birinci rütbe Fransuva Josef Nişanı verildi¹²⁴.

Yusuf Ziya Paşa, 30 Kasım 1882'de vefat etti¹²⁵. Darüşşafaka Mektebine olan muhabbeti nedeniyle mektebin bahçesine gömülmek istemiş fakat bu mümkün

¹¹⁹Süreyya, *Osmani*, V, s. 1701; BOA, *DH.SAİD*, Nu. 2/264, Tarihsiz; Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 205; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 366; Mehmed İzzet, "Yusuf Ziya", s. 903-904.

¹²⁰Yusuf Ziya Paşa'nın ikinci Maliye Nazırlığı döneminde gerçekleşen önemli teşebbüslerden biri Osmanlı Bankası ile imzalanan anlaşmadır. Bu anlaşma ile Osmanlı Bankası devlet bankasına dönüştürülmüştür. Bk. Pakalın, *Teşkilatı*, s. 386.

¹²¹Maliye Nazırı iken Yusuf Ziya Paşa'yı çekemeyenler tarafından, Sultan Abdülhamid'e, Yusuf Ziya'nın Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ile ilgisi olduğu yönünde bir jurnal verilerek Trabzon'a sürülmesine ve gurbet elde hastalanarak ölmesine neden oldukları söylenmektedir. Bk. Ali Kâmi Akyüz, "Pestalozi ve Yusuf Ziya Paşa", *Gündüz Sanat ve Fikir Mecmuası*, I, S. 1, (15 Nisan 1936), s. 5; Dağlıoğlu, "Yusuf Ziya", s. 18; Ahmed Esad, "Ziya Paşa", s. 5224.

¹²²Bu görev *Sicill-i Osmani*'de "Haleb ve Diyarbekir Komiseri" olarak geçmektedir. Bk. Süreyya, *Osmani*, V, s. 1701.

¹²³Süreyya, *Osmani*, V, s. 1701; BOA, *DH.SAİD*, Nu. 2/264, Tarihsiz; Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 205-206; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 366-367; Mehmed İzzet, "Yusuf Ziya", s. 904.

¹²⁴BOA, *DH.SAİD*, Nu. 2/264, Tarihsiz; Mehmed İzzet, "Yusuf Ziya", s. 901-904.

¹²⁵BOA, *DH.SAİD*, Nu. 2/264, Tarihsiz; Mehmed İzzet, "Yusuf Ziya", s. 905; Kuneralp, *Ricali*, s. 126.

olamamıştır. Trabzon’da¹²⁶ Yavuz Sultan Selim’in annesi Gülbahar Sultan’ın yaptırdığı Hatûniye Camisi avlusunda, Gülbahar Sultan Türbesi’nin karşısına defnedildi¹²⁷.

Ziya Paşa’nın ölümünden 83 yıl sonra Darüşşafaka İdare Heyeti, emekli Tarih Öğretmeni Ömer Akbulut ve Emekli Albay Şefik Uçaner’i Ziya Paşa’nın kabrini bulmak üzere Trabzon’a gönderdi. 27 Eylül 1965 günü Ziya Paşa’nın kabriyle mezar taşları, onun vasiyeti yerine getirilmek üzere İstanbul’a getirildi¹²⁸.

Yusuf Ziya Paşa, Bab-ı Seraskeri Ruznamçecisi olduğu dönemde Darüşşafakanın kuruluşunda etkili olan isimlerden biridir. Ziya Paşa, aldığı maaşın büyük bir kısmını Darüşşafakaya harcadığı gibi, kurumun inşaatı esnasında işlerin takibi ve düzenlenmesi hususunda oldukça fazla mesai ve enerji harcadı¹²⁹.

Yusuf Ziya Paşa’ya ait *Telhis-i Hisab* adlı eser bir dönem askerî mekteplerde okutuldu. Bunun dışında isimlerini tespit edemediğimiz hendese ve cebire dair iki eseri daha vardır¹³⁰.

Yusuf Ziya Paşa, hiç evlenmemiştir. “Kanaatkâr, tutumlu ve namuslu olarak anılan” Ziya Paşa, aynı zamanda “zarafeti ve nüktedanlığı ile tam bir İstanbul beyefendisidir”. Dost meclislerinde düzenlenen orta oyunlarına hep en komik karakter olan ‘Kavuklu’ rolüyle çıkmıştır¹³¹.

¹²⁶Ahmed Esad, “Ziya Paşa”, s. 5224; Mehmed İzzet, “Yusuf Ziya”, s. 905.

¹²⁷Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 206; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 367; Ahmed Esad, “Ziya Paşa”, s. 5224.

¹²⁸Şükrü Köse, “Eski Umum Müdürlerimizden Yusuf Ziya Paşa”, *Orman ve Av*, Yıl 27, XXXVII, S. 12, Ankara (Aralık 1965), s. 14.

¹²⁹Ahmed Esad, “Ziya Paşa”, s. 5224-5225; Akyüz, “Pestalozi”, s. 5; Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 207-208; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 368-169; Mehmed İzzet, “Yusuf Ziya”, s. 901-902; Dağlıoğlu, “Yusuf Ziya”, s. 18; Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul 2002, s. 149.

¹³⁰Ahmed Esad, “Ziya Paşa”, s. 5224; Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 209; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 370.

¹³¹Ahmed Esad, “Ziya Paşa”, s. 5224.

I.8. ABDULLAH GALİB PAŞA* (3 Aralık 1871-26 Ocak 1872)

Ketencizade Hacı Mehmed Sadık Efendi'nin oğlu olan Abdullah Galib, 5 Mart 1829'da İstanbul'da doğdu¹³². Sıbyan mektebinden sonra özel hocalardan Arapça, Farsça, matematik, fen bilimleri, coğrafya ve biraz da Fransızca tahsil etti¹³³.

Abdullah Galib, Mart 1841'de henüz 12 yaşındayken Maliye Hazinesi Varidat Muhasebesi Rumeli Odasına girdi. Buradaki görevine ilave olarak Aralık 1852'de Gümüşhane Sancağı Mal Kâtipliği'ne memur edildi. Ocak 1854'te ikinci vazifesinden istifa ederek Odadaki görevine devam etti. Temmuz 1855'te kaymakam olarak Kırım Ordusu Muhasebe Mümeyyizliğine tayin edildi. Mayıs 1856'da Oda'daki görevine geri döndü. Şubat 1861'de Maliye Hazinesi Varidat Muhasebesi Rumeli Odasına üçüncü mümeyyiz olarak giren Abdullah Galib Mart 1864'te Bank Kalemine müdür oldu. Aralık 1864'te Esham-ı Umûmiyye Türkçe Muhasebeciliğine girdi fakat bir süre sonra memuriyetin kaldırılmasıyla bu görevden ayrıldı. Ağustos 1865'te Rüşumat Meclisi Azalığına girdi. Eylül 1866'da Rüşumat Emaneti Muhasebeciliğine aktarılan Abdullah Galib, 31 Ekim 1871'de Serasker Müsteşarlığına tayin edildi. 3 Aralık 1871'de Divan-ı Muhasebat Riyaseti ilavesiyle Maliye Nezareti Müsteşarlığına tayin edildi. 26 Ocak 1872'de Rüşumat Emanetine, 27 Şubat 1872'de ise Maliye Nezaretine nakledildi. Mayıs 1872'de Trabzon Valiliğine nakledilen Abdullah Galib, Eylül 1872'de bu görevinden ayrıldı. 11 Nisan 1873'te Hüdavendigâr Valiliğine, 27 Haziran 1873'te Defter-i Hakani

*Abdullah Galib Paşa'ya ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

¹³²BOA, *DH.SAİD*, Nu. 22/39, Tarihsiz; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 386; Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 224; Pakalın, *Zeyli*, VII, s. 3; *Gümrük Rehberi*, "Abdullah Galib Paşa", Nu. 532, Mayıs 1947, s. 5207; Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, İstanbul 1996, s. 144; Necip Aksop, "Bursaya Gelen Valiler: Abdullah Galip Paşa VII", *Uludağ*, S. 42-43, Bursa (1941-42), s. 27.

¹³³BOA, *DH.SAİD*, Nu. 22/39, Tarihsiz; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 386; Pakalın, *Zeyli*, VII, s. 3; *Gümrük Rehberi*, "Abdullah Galib", s. 5207; Ergin, *Şehreminleri*, 1996, s. 144; Aksop, "Abdullah Galip", s. 27.

Nezaretine ve 2 Temmuz 1874'te üçüncü kez Rüşumat Emanetine atandı. 16 Kasım 1875'te tekrar Hüdavendigâr (Bursa) Valiliğine, 22 Aralık 1875'te Defter-i Hakani Nezaretine ve 12 Nisan 1876'da da vezirlik rütbesiyle Maliye Nezaretine tayin edildi. Ancak 29 Ocak 1877'de bu görevinden azledildi¹³⁴. 5 Şubat 1877'de İstanbul Şehreminliğine getirildi. 26 Kasım 1878'de üçüncü kez Hüdavendigâr Valiliği görevine getirildi. 17 Şubat 1879'da Dersim havalisinin birinci komiserliği verildiyse de istifası üzerine, 25 Mart 1879'da Halep Valiliği ile görevlendirildi fakat iklim şartlarına uyum sağlayamadığından 26 Eylül 1879'da Kastamonu Valiliğine tayin edildi. 3 Kasım 1881'de Nafia Komisyonu Azası, 10 Ocak 1882'de Selanik Valisi oldu¹³⁵. 2 Mart 1885'te Cezayir Bahr-i Sefid Valiliğine, 19 Şubat 1886'da İntihab-ı Memurin Komisyonu Reisliğine, 22 Ağustos 1886'da ikinci kez Selanik Valiliğine atandı. 4 Eylül 1891'de Evkaf-ı Hümayun Nezaretine nakledilen Abdullah Galib, son olarak 21 Eylül 1904'te Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığına tayin edildi¹³⁶.

Abdullah Galib'in salise ile başlayan rütbesi bâlâya kadar yükseldi. Memuriyeti boyunca kendisine beşinci rütbe Mecidi Nişanı, dördüncü rütbe Mecidi Nişanı, birinci rütbe Mecidi Nişanı, birinci rütbe Osmanî Nişanı, Murassa Osmanî Nişanı, Murassa Mecidi Nişanı, İmtiyaz Nişanının Altın ve Gümüş Madalyaları verildi. Ayrıca Selanik Valiliği esnasında Papa tarafından Ayanof, Yunan Hükümeti tarafından Süver, Romanya Kralı tarafından Korön dö Romani Nişanlarının birinci rütbeleri verildi. Ayrıca Sırp

¹³⁴BOA, *DH.SAİD*, Nu. 22/39, Tarihsiz; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 386-387; Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 224-225; Ergin, *Şehreminleri*, 1996, s. 144-145.

¹³⁵BOA, *DH.SAİD*, Nu. 22/39, Tarihsiz; Pakalın, *Zeyli*, VII, s. 4-5; Ergin, *Şehreminleri*, 1996, s. 145-146; Fazlı Necib, "Galib Paşa", *Türk Hayatı*, S. 7, İstanbul (1 Mayıs 1925), s. 6.

¹³⁶BOA, *DH.SAİD*, Nu. 22/39, Tarihsiz; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 389-390; Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 228-229; Pakalın, *Zeyli*, VII, s. 5; Ergin, *Şehreminleri*, 1996, s. 145-146; Kunalp, *Ricali*, s. 51.

Hükümeti'nin Takova Nişanı ve Almanya tarafından birinci rütbe Aigle Rouge Nişanı verildi¹³⁷.

“Nazik, iyi niyetli, dürüst ve çalışkan” olarak nitelenen Abdullah Galib Paşa, Selanik Valiliği yaptığı dönemde Selanik'te bulunan Müslüman, Hıristiyan, yerli, yabancı herkesin sevgisini ve saygısını kazanmıştır¹³⁸.

12 Ocak 1905 tarihinde vefat eden Galib Paşa, Sultan II. Mahmud Türbesi'ne defnedilmiştir¹³⁹.

Dönemin hicivle meşhur olan şairlerinden Şair Eşref'in zamanın vükelasını hicveden şiirlerinden Galib Paşa da nasibini almıştır. Şair Eşref'in “Gibidir Kasidesi”nde Galib Paşa'yı korkaklık, acizlik ve işgüzarlıkla suçladığı kısım şu şekildedir:

“Zararı varlığıdır, zati sükuna talib;
Zannedersin ki vücudunda vücudu gaib!
Öteki kurtlara nisbet, yüz ve elli haib!
Nazır-ı hazır-ı evkaf-ı cenab galib
Sofra-i âlem için bir koca ferman gibidir.
Gölgeden, sanma, bu devlette değildir nazır;
Yarasa âlem-i zulmette değildir nazır;
Bir neferdir o, bu devlette vekildir nazır;

¹³⁷BOA, *DH.SAİD*, Nu. 22/39, Tarihsiz; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 386-390; Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 224-225, 228-229; Ergin, *Şehreminleri*, 1996, s. 144-146; Pakalın, *Zeyli*, VII, s. 4-5.

¹³⁸Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 390-391; Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 230-231; *Gümrük Rehberi*, “Abdullah Galib”, s. 5208-5209; Ergin, *Şehreminleri*, 1996, s. 146.

¹³⁹Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 389; Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 229; Pakalın, *Zeyli*, VII, s. 5; *Gümrük Rehberi*, “Abdullah Galib”, s. 5209; Ergin, *Şehreminleri*, 1996, s. 146; Aksop, “Abdullah Galip”, s. 27.

Aşçıdır sanki imarette değildir nazır,
 Tekye-i meclis-i mahsusta kurban gibidir.
 Korkak adam o yaman çehrede hande görse,
 Bir mezar taşı sanır onu yerinde görse,
 Kaçışır, zümre-i etfal onu kanda görse,
 Okuyor Fatiha –âyende, revende- görse;
 Çünkü cismi müteharrık kabristan gibidir.
 Serkasr doldu zevaidle bu mülk ve millet;
 Âlemin muslihi tenkihine kılsın himmet;
 Hele bu âcize asla bulamam bir hacet;
 Yazsa, tevcih-i cihât eylese dest-i kudret
 Tekye-i ahreti çesbân gibidir.
 Baksan ikbaline ama bu da gayet azılı!
 Sayd-ı millette uşaklarla edani, tazılı,
 Hicr-i heyete resm-i cebanet kazılı
 ‘Gafrullahla’ nâhiyesinde yazılı;
 Suret-i zahiresi mahzar-i iman gibidir¹⁴⁰.

¹⁴⁰ Pakalın, *Zeyli*, VII, s. 8.

I.9. MEHMED EMİN PAŞA* (26 Ocak 1872-19 Mayıs 1872)

Kartallı¹⁴¹ olan Mehmed Emin Paşa, okuyup yazacak kadar eğitim aldıktan sonra genç yaşta maliyeye girdi. Çalışkanlığı sayesinde zamanla yükselerek Varidat Muhasebecisi oldu¹⁴².

Bir süre sonra Selanik Defterdarı olan Mehmed Emin, Haziran 1868'de Bahriye Muhasebeciliği ile yeniden İstanbul'a çağırıldı ve Kasım 1871'de Mâsârifat Muhasebecisi olarak tayin edildi. Ocak 1872'de Divan-ı Muhasebat Reisliği¹⁴³ ilavesiyle Maliye Müsteşarı olan Mehmed Emin'e Mart 1872'de ikinci rütbe Mecidi Nişanı verildi. 19 Mayıs 1872'de bâlâ rütbesiyle Maliye Nazırlığı'na getirilerek Mayıs 1873'te vezirlik rütbesi verildi¹⁴⁴.

11 Ağustos 1873'te Maliye Nazırlığından ayrılarak Aydın (İzmir) Valisi oldu. Ancak bu görevi uzun sürmedi. Ağustos 1873'te bu görevinden ayrılarak bir süre açığa kaldı¹⁴⁵. Nisan 1874'te Kastamonu, bir ay sonra da Canik Mutasarrıfı oldu. Bir süre sonra da bu görevinden ayrıldı¹⁴⁶. Kasım 1875'te İcraat Komisyonu Reisi olan Mehmet Emin,

*Mehmed Emin Paşa'ya ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

¹⁴¹Süreyya, *Osmani*, II, s. 476; Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 286; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 408. Mehmed Emin Paşa'nın doğum tarihi, doğum yeri ve ailesi ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

¹⁴²Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 286; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 408.

¹⁴³Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 286; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 408; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Dersaadet 1289, s. 52.

¹⁴⁴Süreyya, *Osmani*, II, s. 476-477; Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 286; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 408-409. Mehmed Emin Paşa ile ilgili verilen tarihlerde, daha kapsamlı olması bakımından *Sicill-i Osmani* esas alınmıştır.

¹⁴⁵Süreyya, *Osmani*, II, s. 477; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 409.

¹⁴⁶Süreyya, *Osmani*, II, s. 477; Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 286; Pakalın, *Teşkilatı*, III s. 409.

Nisan 1876'da bu görevinden azledildi¹⁴⁷. 26 Haziran 1876'da Halep Valisi oldu. Ocak 1877'de valilikten azledildi¹⁴⁸ ve daha sonra Muhacirin Komisyonu Reisi oldu¹⁴⁹.

27 Mart 1879'da vefat eden Mehmed Emin Paşa, Eyüp'teki Bostan İskelesi Mezarlığı'na defnedilmiştir¹⁵⁰.

¹⁴⁷Süreyya, *Osmani*, II, s. 477; Mehmed Zeki Pakalın, azil tarihini Mayıs 1875 olarak vermektedir. Bk. Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 287; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 409.

¹⁴⁸Süreyya, *Osmani*, II, s. 477; Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 287; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 409. Kunalp azil tarihini Şubat 1878 olarak vermektedir. Bk. Kunalp, *Ricali*, s. 94.

¹⁴⁹Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 287; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 409.

¹⁵⁰Süreyya, *Osmani*, II, s. 477; Pakalın, *Tanzimat*, II, s. 287; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 409.

I.10. İBRAHİM EDİB EFENDİ* (29 Haziran 1873-Kasım 1875)

İbrahim Edib Efendi, maliye memurlarından Hacı İshak Nurettin Efendi'nin oğludur. 1832'de İstanbul'da doğdu¹⁵¹. İlk tahsilini Kal'a-i Sultaniye mahalle mektebinde yapan İbrahim Edib daha sonra Selanik ve Serez'de özel hocalardan felsefe, fıkıh, Farsça, matematik, coğrafya ve tarih dersleri aldı¹⁵².

16 yaşında¹⁵³ maliyeye giren İbrahim Edib, ordu hesaplarını tetkik etmek üzere Erzurum'a, daha sonra da Sevkiyat Memurluğu ile Tuna bölgesine gönderildi. Sonra sırasıyla Vidin Eyaleti Muhasebeciliğine, Tuna Vilayeti Defterdar Muavinliğine ve ardından Temmuz 1867'de¹⁵⁴ Tuna Vilayeti Defterdarlığına tayin edildi¹⁵⁵. Yemen'in yeniden Osmanlı idaresine alınması üzerine, mülkiye ve maliye işlerini düzenlemek ve gerektiğinde askerlik işlerinde müşavirlik yapmak üzere 1871'de Fevkalade Defterdarlıkla Yemen'e gönderildi ve bir yıl sonra İstanbul'a döndü¹⁵⁶. İbrahim Edib, Ekim 1872'de Maliye Müsteşarı, 1873'te Şura-yı Devlet Azası oldu. Daha sonra Bulgaristan ihtilalini yerinde tetkik etmek üzere Bulgaristan'a gönderildi. 1873'te Divan-ı Muhasebat Reisi¹⁵⁷ olan İbrahim Edib, Kasım 1875'te bu görevden ayrılarak Defter-i Hakani Nazırı ve

*İbrahim Edib Efendi'ye ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

¹⁵¹Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 446; Süreyya, *Osmani*, II, s. 444; Ahmed Esad, "İbrahim Edib Efendi Merhum", *Gümrük Rehberi*, Nu. 542, Mart 1948, s. 5409.

¹⁵²Ahmed Esad, "İbrahim Edib", s. 5410.

¹⁵³Ahmed Esad, "İbrahim Edib", s. 5410; *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 3251, 12 Nisan 1889, s. 2.

¹⁵⁴Süreyya, *Osmani*, II, s. 444; Ahmed Esad, "İbrahim Edib", s. 5411.

¹⁵⁵Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 446-447; *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 3251, 12 Nisan 1889, s. 2.

¹⁵⁶Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 447; Ahmed Esad, "İbrahim Edib", s. 5412.

¹⁵⁷*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Dersaadet 1291, s. 46.

1876'da da Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Reisi¹⁵⁸ oldu¹⁵⁹. 1879'da bâlâ rütbesiyle Maliye Nazırı olduysa da altı ay kadar sonra kendi isteği üzerine Rüşumat Emanetine nakledildi¹⁶⁰. Torunundan rivayet edildiğine göre İbrahim Edib Efendi, Nezaret'ten ayrıldıktan sonra "böyle sıkıntılı bir işten kurtulduğu için daha önce nezreylediği yere kurban göndererek adağını yerine getirmiş ve şükretmiştir"¹⁶¹. Kasım 1882'de ikinci kez Maliye Nazırlığı'na tayin edildi fakat yeniden affını rica etmesi üzerine Rüşumat Emaneti'nde kaldı¹⁶².

11 Nisan 1889'da vefat eden İbrahim Edib Efendi, Sultan II. Mahmud Türbesi'ne defnedildi¹⁶³.

"Düzenli, iffetli, gayretli¹⁶⁴, ağırbaşlı ve vakur" bir insan olduğu belirtilen İbrahim Edib'in yolsuzluk olarak gördüğü işleri düzeltmek için elinden geleni yaptığı, hatta nazırlığı zamanında Rumeli Şimendiferleri işinde Baron Hirş tarafından kendisine rüşvet teklif edildiği fakat İbrahim Edib'in bunu kabul etmediği rivayet edilmektedir¹⁶⁵.

¹⁵⁸*Tercüman-ı Hakikat*'te bu vazife Reis-i Sanilik olarak geçmektedir. Ayrıca Şura-yı Devlet Maliye Dairesi Riyaset-i Saniyesi olarak görev yaptığı da belirtilmektedir. Bk. *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 3251, 12 Nisan 1889, s. 2.

¹⁵⁹Ahmed Esad, "İbrahim Edib", s. 5412.

¹⁶⁰Ahmed Esad, "İbrahim Edib", s. 5412; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 447; Süreyya, *Osmani*, II, s. 444; Kunalalp, *Ricali*, s.82.

¹⁶¹Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 447.

¹⁶²Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 447-448; Süreyya, *Osmani*, II, s. 444. *Tercüman-ı Hakikat*'te Rüşumat Emanetine ek olarak Bank-ı Osmani Nezareti görevini yaptığı kaydolunmuştur. Bk. *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 3251, 12 Nisan 1889, s. 2; Ahmed Esad, "İbrahim Edib", s. 5413.

¹⁶³Süreyya, *Osmani*, II, s. 444. Ahmed Esad İbrahim Edib Efendi'nin vefat tarihini 9 Nisan 1889 olarak vermektedir. Bk. Ahmed Esad, "İbrahim Edib", s. 5413.

¹⁶⁴Süreyya, *Osmani*, II, s. 444.

¹⁶⁵Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 448.

Ahmed Vefik Paşa ile ilgili çok sayıda fıkra ve ilginç olay anlatılmaktadır. Ahmed Vefik ve İbrahim Edib'in birlikte konu olduğu ve okuyanı tebessüm ettiren bir anekdot da şu şekildedir:

Ahmed Vefik Paşa'nın ilk başvekâleti Rusya muharebesinin sonlarına rastlamış ve harp sırasında devlet ricalinin çoğunluğunun araba atları iane-i harbiye olarak askeriye tarafından toplanmış olduğundan Ahmed Vefik bilfiil başvekâlette bulunduğu hâlde Bâbîâli yokuşundan yaya inip çıkarmış.

Bir gün hizmet-i kitabetinde istihdam ettiği âmedi hulefasından Muhsin Bey yanında ve yaverleri arkasında olduğu hâlde ihtiyar adam yine yokuşu yaya çıkarken ricalden Edib Efendi'nin arabayla yokuştan indiğini görmüş. Kendisi kan ter içinde yokuşu yaya çıkarken Edib Efendi'nin arabayla inmesine kızarak ve kasten bilmezden gelerek:

“Muhsin Bey bu kimdir?” diye sormuş.

Muhsin Bey:

“Edib Efendi bendeniz.” diye cevap verince Paşa:

“Edepsiz!” diyerek yoluna devam etmiş ve yokuşu çıkıncaya kadar beş on adımda bir durup dinlenerek yine:

“Muhsin Bey bu kimdir?” سوالini sormuş ve Edib Efendi olduğu cevabını aldıkça “edepsiz” sözünü tekrar etmiş¹⁶⁶.

İbrahim Edib ile ilgili diğer bir anektot ise şöyledir:

Midhat Paşa Tuna Valisi bulunduğu sırada Edib Efendi Vilayet Defterdarı imiş. Vilayet Merkezi olan Rusçuk'ta bir gün bir yangın çıkmış ve Erkan-ı Vilayetten olan

¹⁶⁶Pakalın, *Fıkralar*, s. 194; Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 454.

Edib Efendi de yangın mahaline intikal etmiş. Hortumlarını Tuna'ya veren tulumbacıların var kuvvetini bazuya vererek yangını söndürmeye çalıştıkları sırada Edib Efendi gayri ihtiyari bağırır: “Tulumbacılar dikkat edin suyu israf ediyorsunuz! Orada tedabir ittihazı ile meşgul olan Mithat Paşa Edib Efendi'nin sözünü işitince hazır bulunanlara: “Görüyorsunuz ya bizim Defterdar Efendi muttasıl tasarrufu düşünüyor, a babam bu su Tuna'nın meçhul alemlere akıp giden suyudur. Üzerine titrediğin Hazine gibi biter tükenir şey değildir. Merak etme!” Paşa'nın bu sözleri çevrede bulunanları kahkaha ile güldürmüştü¹⁶⁷.

¹⁶⁷ Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 452.

I.11. RIZA MEHMED BEY* (Kasım 1875- 1877?)

Rıza Mehmed Bey, Kapıcıbaşı İsmail Ağa'nın oğludur. Bergos'ta doğdu¹⁶⁸. Mekteb-i Maarif-i Adliye'yi bitirdi¹⁶⁹.

Rıza Mehmed 1831'de Maliye Mektubi Odasına girdi. Daha sonra terfi ederek Meclis-i Muhasebe Kâtibi oldu. On yıl Maliye Kâtipliği yaptı. Bir dönem Posta Müdürlüğü ve Marûzat-ı Maliye Müdürlüğü de yapan Rıza Mehmed, Ocak 1862'de tekrar Maliye Kâtibi olarak tayin edildi. Kasım 1875'te Divan-ı Muhasebat Reisi¹⁷⁰ oldu. Daha sonra bu görevden alınarak Maliye Nazırlığı'na getirildi¹⁷¹.

Rıza Mehmed 1884'te vefat etmiştir¹⁷².

*Rıza Mehmed Bey'e ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

¹⁶⁸ Rıza Mehmed Bey'in doğum tarihi tespit edilememiştir.

¹⁶⁹Süreyya, *Osmani*, V, s. 1390.

¹⁷⁰ BOA, *İ.DH*, Nu. 712/49820, 11 Aralık 1875; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Dersaadet 1293, s. 51.

¹⁷¹Aynı yer.

¹⁷²Aynı yer.

II. BÖLÜM: MEŞRUTİYET DÖNEMİ DİVAN-I MUHASEBAT REİSLERİ

II.1. ÇAMIÇ¹⁷³ OHANNES EFENDİ*

(1. Kez: 5 Şubat 1877-Kasım 1878) (2. Kez: 8 Kasım 1879-29 Ekim 1884)

Doğu dillerini ve Türkçe kitabeti iyi öğrenen Ohannes Efendi, Padişahın dikkatini çekerek 1866'da Bank-ı Osmani Muhasebecisi ve 1867'de de ula rütbesiyle Maliye Muhasebat Müfettişi oldu. 1869'da Esham-ı Umûmiyye Emîni, 1875'te İcraat Meclisi Azası ve Temmuz 1876'da Şura-yı Devlet Azası oldu¹⁷⁴.

Ohannes Efendi, 5 Şubat 1877'de Ticaret Nazırı ve buna ilaveten Divan-ı Muhasebat Reisi¹⁷⁵ oldu. Divan-ı Muhasebatın ilk gayrimüslim reisi olan Ohannes Efendi, Kasım 1878'de Divan-ı Muhasebat Reisliğinden ayrıldı. Mayıs 1877'de Ticaret Nezaretine ilaveten Nafia Nazırı Vekili olan Ohannes Efendi, Temmuz 1877'de vekâlet görevinden azledildi. Kasım 1878'de Nafia Nazırlığı ve 15 gün sonra da Islahat-ı Maliye Komisyonu Reisliğine getirildi¹⁷⁶. 8 Kasım 1879'da tekrar Divan-ı Muhasebat Reisi¹⁷⁷ oldu. 1 Ocak

*Çamiç Ohannes Efendi'ye ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

¹⁷³Sayıştay Arşivi, *Divan-ı Muhasebat Zabıt Ceridesi*, 1 Numaralı Defter, Karar Nu. 1, 10 Kasım 1879, s.1; Mahmud Celeleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, İstanbul 1983, s. 548; Rahip G. Çarkçıyan, *Türk Devlet Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul 2006, s. 138; Abdurrahman Şeref, "Vefayat: İsmail Zühdü Bey", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, Cüz: 14, İstanbul (1 Haziran 1328), s. 863; Ahmet Lütfi Efendi, *Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, XIV, Yay. Haz. M. Münir Aktepe, Ankara 1991, s. 23. Zabıt Ceridesi ve yukarıda adı geçen eserlerde Ohannes Efendi'nin isminin önünde "Çamiç" ifadesi yer almaktadır. Bunun yanında Mehmed Süreyya'nın, *Sicill-i Osmani* isimli eserinde Ohannes Efendi'nin lakabı "Çamik" şeklinde yazılıdır. Bk. Süreyya, *Osmani*, VI, s. 1820.

¹⁷⁴Süreyya, *Osmani*, VI, s. 1820; Ahmet Lütfi Efendi, *Lütfi Tarihi*, XIV, s. 23.

¹⁷⁵Ohannes Efendi'nin bu ilk Divan-ı Muhasebat Reisliğine başlaması ve ayrılması hakkında yalnızca Ahmet Akgündüz'ün eserinde bilgi vardır. Bk. Akgündüz, *Sayıştay Tarihi*, s. 246.

¹⁷⁶Süreyya, *Osmani*, VI, s. 1820; Mahmud Celeleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 548. *Mir'at-i Hakikat*'te yalnızca Ticaret ve Nafia Nezareti ile ilgili bilgi vardır.

1881 tarihinde hükümetin bazı malî sorunların çözümü için yabancı delegelerle yapılacak müzakereler için kurduğu komisyona Server Paşa ve Münir Bey'in yanında bilgisinden faydalanılmak üzere Ohannes Efendi de dâhil edildi¹⁷⁸.

Yakalandığı hastalık sonucu¹⁷⁹, 29 Ekim 1884 tarihinde vefat eden Ohannes Efendi'nin naaşı ertesi gün Beyoğlu'ndaki Ermeni Katolik Kilisesi'ne götürülmüş ve ardından Feriköy'deki aile mezarlığına defnedilmiştir.¹⁸⁰

Çamiç Ohannes Efendi'nin *Miftahu'l-Fünûn* isimli bir çeviri eseri vardır. Bu eser Avrupa dillerinden ilk tercüme edilen mantık kitabı olarak bilinmektedir¹⁸¹.

¹⁷⁷Sayıştay Arşivi, *Divan-ı Muhasebat Zabıt Ceridesi*, 1 Numaralı Defter, Karar Nu. 1, 10 Kasım 1879, s. 1; Akgündüz, *Sayıştay Tarihi*, s. 246; Çarkcıyan, *Ermeniler*, s. 138. Mehmed Süreyya bu görev için Hicri 1287 (1880) tarihini vermektedir. Krş. Süreyya, *Osmani*, VI, s. 1820.

¹⁷⁸Çarkcıyan, *Ermeniler*, s. 138; Selda Kaya Kılıç, 1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", *A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 4, Ankara 1993, s. 570.

¹⁷⁹*Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1845, 9 Ağustos 1884, s. 1.

¹⁸⁰*Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1912, 31 Ekim 1884, s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1913, 1 Kasım 1884, s. 1. Ohannes Efendi'nin vefat tarihi *Sicill-i Osmani*'de 1300 (1883) olarak geçmektedir. Krş. Süreyya, *Osmani*, VI, s. 1820.

¹⁸¹M. Ali Aynî, "Türk Mantıkçıları", Sad. Naim Şahin, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 17, Konya 2005 s. 352.

II.2. HACI HALİL AKİF PAŞA* (30 Ekim 1884-17 Ağustos 1888)

Manisalı Hacı İsmail Ağa'nın oğlu olan ve 1832 yılında Manisa'da doğan Hacı Halil Akif, eğitimini medresede tamamladı¹⁸².

Halil Akif, 1857'de Maliye Mektubi Kalemine girdi. 1867'de Ankara Defterdarlığına ve ardından Edirne Merkez Mutasarrıflığına getirildi. 1870'te Adana, 1873'te Trablusgarp, 1875'te Erzurum, 1876'da Trabzon, 1877'de Erzurum Defterdarlığına tayin edildi. Bir süre sonra memuriyetine ilaveten Erzurum Vali vekilliği verildi. 1878'de Divan-ı Muhasebat Azalığı ve Adana Vali vekâletine memur edilen Halil Akif, Mayıs 1882'de Divan-ı Muhasebat Azalığı devam etmekle birlikte Ankara Valiliğine tayin edildi fakat çok geçmeden valilik görevinden ayrıldı. 30 Ekim 1884'te Divan-ı Muhasebat Reisliğine¹⁸³ tayin edilen Halil Akif, 17 Ağustos 1888'de bu görevden ayrılarak Maliye Müsteşarlığına ve yine aynı yıl Şura-yı Devlet Azalığına getirildi. 1889'da Şura-yı Devlet Dâhiliye Dairesi Reisliğine¹⁸⁴, 1893'te ilave memuriyet olarak Harem-i Hümayun Masraf Nezaretine, 1894'te yine ilave memuriyet olarak Zekiye Sultan Kethüdalığına getirildi. 1896'da Memurin-i Mülkiye Komisyonu Azalığına, 1897'de Tanzimat Dairesi Reisliğine, 1904'te Maliye Komisyonu Azalığına tayin edildi. Bu sırada Düyûn-ı Muvahhide Tahvilatının tabına nezaret için Paris'e gönderildi. 1906'da Techizat-ı Askeriye

*Hacı Halil Akif Paşa'ya ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

¹⁸²Ekrem Reşad-Osman Ferid, *Nevsal-i Osmani*, Yıl 2, İstanbul 1326, s. 193.

¹⁸³BOA, *İ.DH*, Nu. 73910, 30 Ekim 1884; Sayıştay Arşivi, *Divan-ı Muhasebat Zabıt Ceridesi*, 4 Numaralı Defter, Karar Nu. 445, 4 Kasım 1884, s. 43.

¹⁸⁴Bu vazife *Sicill-i Osmani*'de "Şura-yı Devlet Dâhiliye Dairesi İkinci Reisliği" olarak geçmektedir. Bk. Süreyya, *Osmani*, VI, s. 1805.

Nezaretine, 2 Ağustos 1908'de de Dâhiliye Nezaretine memur edildi ancak Said Paşa Kabinesi'nin istifasıyla (6 Ağustos 1908) doğal olarak bu görevi sona erdi¹⁸⁵.

Vezerlik rütbesini 18 Mart 1904'te alan ve rütbesi bâlâya kadar yükseltelen Hacı Halil Akif Paşa, 2 Temmuz 1910'da vefat etti¹⁸⁶.

¹⁸⁵Ekrem Reşad-Osman Ferid, *Nevsal-i Osmani*, s. 193; Kunalp, *Ricali*, s. 62.

¹⁸⁶Aynı yer.

II.3. İSMAİL ZÜHDÜ BEY*

(1. Kez: 16 Ağustos 1888-12 Aralık 1896) (2. Kez: 4 Eylül 1908-17 Ağustos 1909)

İsmail Zühtü Bey, Şura-yı Devlet Muhakemat Dairesi Reis-i Sanisi Ali Şefik Bey'in oğludur¹⁸⁷. Ocak 1845'te İstanbul'da doğdu. Bezm-i Âlem Valide Sultan Darü'l - Maarifinde dört yıl okuduktan sonra bazı meşhur âlimlerden hadis ve fıkıh başta olmak üzere dinî ilimler üzerine ders aldı¹⁸⁸. Daha sonra Mekteb-i Maarif-i Adliyede¹⁸⁹ okudu. Ayrıca Arapça ve Farsça öğrendi¹⁹⁰.

İsmail Zühtü, 19 Temmuz 1857'de henüz 12 yaşındayken Harici Mektubi Kaleminde memur olarak göreve başladı. Kasım 1861'de Meclis-i Vâlâ Mazbata Odasına nakledildi. 3 Mayıs 1868'de icra olunan teşkilatta üçüncü sınıf Şura-yı Devlet Mülazımlığına memur oldu. 20 gün sonra mülazımlığı ikinci sınıfa, 1868'de de birinci sınıfa yükseltildi¹⁹¹. 1871 senesinde 25 gün kadar geçici olarak Islahat Komisyon-u Âlisinde bulundu, daha sonra komisyonun lağvı üzerine yeniden Şura-yı Devletteki vazifesine nakledildi. 19 Ocak 1873'te Tuna Vilayeti merkezinde Rumlarla Bulgarlar arasındaki kilise anlaşmazlığından doğan arbedenin incelenmesi için özel memuriyetle gönderilen babası Ali Şefik Bey'in maiyetine dâhil edildi. 18 gün süren bu memuriyetten dönüşte yine eski görevine devam etti¹⁹². 19 Haziran 1873'te Şura-yı Devlet Muavinliğine,

*İsmail Zühdü Bey'e ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görşeller.

¹⁸⁷T.C. Sayıştay Başkanlığı Müzesi, *İsmail Zühtü Sicil Dosyası*; Pakalın, *Zeyli*, XIX, s. 113; Süreyya, *Osmani*, VI, s. 1805; Abdurrahman Şeref, "Vefayat: İsmail Zühdü Bey", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, Cüz: 14, İstanbul (14 Haziran 1912), s. 862.

¹⁸⁸T.C. Sayıştay Başkanlığı Müzesi, *İsmail Zühtü Sicil Dosyası*; Pakalın, *Zeyli*, XIX, s. 113.

¹⁸⁹Pakalın, *Zeyli*, XIX, s. 113; Abdurrahman Şeref, "İsmail Zühdü", s. 862.

¹⁹⁰T.C. Sayıştay Başkanlığı Müzesi, *İsmail Zühtü Sicil Dosyası*; Abdurrahman Şeref, "İsmail Zühdü", s. 864.

¹⁹¹T.C. Sayıştay Başkanlığı Müzesi, *İsmail Zühtü Sicil Dosyası*; Pakalın, *Zeyli*, XIX, s. 113; Abdurrahman Şeref, "İsmail Zühdü", s. 863.

¹⁹²T.C. Sayıştay Başkanlığı Müzesi, *İsmail Zühtü Sicil Dosyası*; Pakalın, *Zeyli*, XIX, s. 113-114.

27 Kasım 1873'te Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi Başmuavinliğine tayin edildi. 22 Mayıs 1876'da Fevkalade Mahkeme¹⁹³ Reisliğiyle görevlendirilen babası Ali Şefik Bey'le beraber Mahkeme-i Fevkalade Kâtibi olarak Tırnova'ya gitti. Ağustos 1876'ya kadar Tırnova ve Filibe'de görev yaptıktan sonra İstanbul'a geri döndü. Şura-yı Devlet, dairelere ayrılınca 10 Eylül 1876'da Şura-yı Devlet Dâhiliye Dairesi Başmuavinliğine ve 29 Haziran 1878'de Şura-yı Devlet İkinci Kâtipliğine memur edildi. 2 Aralık 1879'da Divan-ı Muhasebat Başkâtipliğine ve 16 Ağustos 1888 tarihinde de Divan-ı Muhasebat Reisliğine¹⁹⁴ tayin edildi¹⁹⁵. 12 Aralık 1896'da sürgünle Zor Mutasarrıflığına¹⁹⁶ gönderilen İsmail Zühtü Bey, 6 Aralık 1900'de azledilerek Halep'te ikamete memur edildi. Sürgün hayatı 1908 inkılâbına kadar devam etti. 24 Temmuz 1908'de ilan edilen genel aften yararlanarak İstanbul'a döndü¹⁹⁷. 4 Eylül 1908'de ikinci kez Divan-ı Muhasebat Reisliğine¹⁹⁸ tayin edildi. 17 Ağustos 1909'da bu görevinden ayrıldı ve kendisine tekaüd maaşı bağlandı¹⁹⁹.

¹⁹³Pakalın, *Zeyli*, XIX, s. 114.

¹⁹⁴ Sayıştay Arşivi, *Divan-ı Muhasebat Zabıt Ceridesi*, 5 Numaralı Defter, Karar Nu. 701, 23 Ağustos 1888, s. 136.

¹⁹⁵ BOA, *İ.DH*, Nu. 85823, 16 Ağustos 1888; T.C. Sayıştay Başkanlığı Müzesi, *İsmail Zühtü Sicil Dosyası*; Pakalın, *Zeyli*, XIX, s. 114.

¹⁹⁶ Abdurrahman Şeref Efendi, sürgününün sebebini şu şekilde açıklamaktadır: İsmail Zühtü Bey'in Kocamustafapaşa'daki Bedevi Dergâhı Postnişini Şeyh Naili Efendi'yle çok uzun yıllardır tanışıyor olması ve Şeyh Naili'nin o dönemde Avrupa'da Jön Türkler tarafından basılan gazetelerin İstanbul'daki dağıtıcısı olması nedeniyle, Terakki Müdürü Sakızlı Mehmed Nadir'in jurnaline uğramış ve bu nedenle İstanbul'dan sürülmüşlerdir. Bk. Abdurrahman Şeref, "İsmail Zühdü", s. 863; Pakalın, *Zeyli*, XIX, s. 114. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan bir belgede ise İsmail Zühdü Bey'in Zor Mutasarrıflığı ile görevlendirilmesinin nedeni, bölgenin teşkil ettiği ehemmiyet dolayısıyla Zühdü Bey'in bu bölgeyi idare etmeye muktedir bir zat olarak uygun görüldüğü, şeklinde açıklanmıştır. Bk. BOA, *İ.DH*, Nu. 1343/1314 B 59, 12 Aralık 1896.

¹⁹⁷Pakalın, *Zeyli*, XIX, s. 114-115.

¹⁹⁸ Sayıştay Arşivi, *Divan-ı Muhasebat Zabıt Ceridesi*, 14 Numaralı Defter, Karar Nu. 1655, 10 Eylül 1908, s. 1.

¹⁹⁹BOA, *BEO*, Nu. 3391/254257, 7 Eylül 1908; Abdurrahman Şeref, "İsmail Zühdü", s. 864.

İsmail Zühtü Bey'in salise ile başlayan rütbesi bâlâya kadar yükseldi. Memuriyeti süresince kendisine üçüncü rütbe Mecidi Nişanı, ikinci rütbe Mecidi Nişanı, ikinci rütbe Osmani Nişanı²⁰⁰ ve birinci rütbe Mecidi Nişanı verildi²⁰¹.

İsmail Zühtü Bey, 10 Nisan 1911 tarihinde vefat etmiştir²⁰².

²⁰⁰T.C. Sayıştay Başkanlığı Müzesi, *İsmail Zühtü Sicil Dosyası*; Pakalın, *Zeyli*, XIX, s. 115.

²⁰¹Pakalın, *Zeyli*, XIX, s. 115.

²⁰²Aynı yer.

II.4. HÜSEYİN TEVFİK PAŞA (VİDİNLİ)* (22 Aralık 1896-2 Ekim 1897)

Hüseyin Tevfik, Vidin’de İmamzadeler olarak tanınan bir ailenin yanında çalışan Hasan Tahsin Efendi’nin oğludur. Hüseyin Tevfik, Temmuz 1832’de Vidin’de doğdu.²⁰³ İlköğreniminden sonra rüştiyeyi de Vidin’de okuyan Hüseyin Tevfik, 15-16 yaşlarında İstanbul’a geldi. Resme merakı sebebiyle Hasköy’deki Mühendishane-i Berr-i Hümayunun resim sınıfına kaydoldu. Daha sonra hocasının yönlendirmesiyle Maçka’daki Askerî İdadîye yazıldı. İdadiden mezun olduktan sonra Taşkışla’daki Mekteb-i Harbiyeye girdi. Hüseyin Tevfik, burada hem öğrenci hem öğretmen oldu. Harbiye’de bulunduğu sırada Cambridge Üniversitesinden mezun olan matematik öğretmeni Tahir Paşa, Hüseyin Tevfik’teki kabiliyeti fark ederek ona özel dersler vermiş ve henüz öğrenciyken gayriresmî olarak asistanı yapmış hatta bazı günler kendi yerine derse göndermiştir²⁰⁴.

5 Nisan 1859’da Harbiye’den mezun olduktan sonra teğmen olarak Erkân-ı Harbiyeye giren Hüseyin Tevfik, 19 Mart 1860’da buradan da mezun olarak Kasımpaşa Rüştiye Mektebine Cebir Muallimi ve Mekteb-i Fünun-u Harbiyeye de Muallim Muavini oldu ve rütbesi yüzbaşılığa yükseltildi²⁰⁵. 5 Nisan 1863’te kolağası, 2 Nisan 1867’de binbaşı, 26 Temmuz 1869’da kaymakam (yarbay), 19 Mart 1872’de miralay, 7 Nisan 1874’te mirliva (paşa), 8 Ocak 1878’de ferik, Mart 1893’te mareşal oldu²⁰⁶. Kendisine 30 Ağustos 1898’de yaver-i ekremlik unvanı verildi²⁰⁷.

*Hüseyin Tevfik Paşa’ya ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

²⁰³Pakalın, *Teşkilatı*, III, 470; Kazım Çeçen, *Hüseyin Tevfik Paşa ve “Linear Algebra”*, İstanbul 1988, s. 18; Celal Saraç, “Salih Zeki Bey’e Göre Vidinli Tevfik Paşa”, *Bilim Tarihi*, S. 9, (Temmuz 1992), s. 4; Pakalın, *Zeyli*, XVIII, s. 110.

²⁰⁴Pakalın, *Teşkilatı*, III, 470; Çeçen, *Algebra*, s. 18; Saraç, “Salih Zeki”, s. 4-5; Pakalın, *Zeyli*, XVIII, s. 110.

²⁰⁵BOA, *DH.SAİD*, Nu. 1/574, Tarihsiz.

²⁰⁶BOA, *DH.SAİD*, Nu. 1/574, Tarihsiz; Pakalın, *Teşkilatı*, III, 470-471; Çeçen, *Algebra*, s. 18-21.

²⁰⁷Pakalın, *Teşkilatı*, III, 471; Pakalın, *Zeyli*, XVIII, s. 111.

Hüseyin Tevfik, teğmen²⁰⁸ olduğu sırada iki sene balistik ve tüfek imalatı üzerine tetkikatta bulunmak için askerî ateşe olarak Paris'te bulundu, aynı zamanda Paris'teki Mekteb-i Osmaninin müdürlüğünü yaptı. Ayrıca Paris'te bulunduğu sürede College de France'da riyaziye derslerine devam etti²⁰⁹. İstanbul'a döndükten sonra Mekteb-i İdadide riyaziye, Mekteb-i Funun-u Harbiyede, Tıbbiyede ve Darülfünunda hesap ve heyet muallimliklerinde bulundu. Miralaylığında Tophane-i Âmire Muayene Komisyonu Azalığına getirildi. Sipariş edilen Martini ve Hanry tüfeklerinin imalatına nezaret etmek üzere 24 Eylül 1872'de Amerika'ya gönderildi. Kendisine 16 Ağustos 1878'de Mühendishane-i Berr-i Hümayun Nezareti, 21 Ocak 1880'de Tophane-i Âmire Meclis Riyaseti ve daha sonra ilave memuriyet olarak Umur-u Nafia Komisyonu Azalığı verildi. 23 Aralık 1880'de Maliye Nezaretine, 27 Temmuz 1881'de yeniden Umur-u Nafia Komisyonu Azalığına getirildi. 13 Eylül 1882'de Tophane-i Âmire Fabrikaları Müfettişliğine, Mart 1883'te orta elçilik göreviyle Washington'a gönderildi²¹⁰. 20 Ocak 1887'de elçilik görevi bitince 23 Ocak 1887'de Tensik-i Askerî Komisyonu Azalığına getirildi. 27 Şubat 1887'de mavzer tüfeklerinin muayenesi için Almanya'ya gönderilen komisyonun reisliğine tayin edildi. 22 Ocak 1889'a kadar bu görevi devam etti. 10 Eylül 1891'de Ticaret ve Nafia Nezaretine tayin edildi, 6 Kasım 1895'te bu görevinden ayrıldı. 22 Aralık 1896'da²¹¹ Divan-ı Muhasebat Reisliğine²¹² tayin edilen Hüseyin Tevfik, 2 Ekim

²⁰⁸Mehmed Zeki Pakalın, Hüseyin Tevfik'in Paris'e gittiği sırada kolağası olduğunu belirtmektedir. Bk. Pakalın, *Teşkilatı*, III, 471.

²⁰⁹BOA, *DH.SAİD*, Nu. 1/574, Tarihsiz; Çeçen, *Algebra*, s. 18; Saraç, "Salih Zeki", s. 6; Pakalın, *Zeyli*, XVIII, s. 111.

²¹⁰BOA, *DH.SAİD*, Nu. 1/574, Tarihsiz; Pakalın, *Teşkilatı*, III, 471; Çeçen, *Algebra*, s. 18-19; Pakalın, *Zeyli*, XVIII, s. 111.

²¹¹Hüseyin Tevfik'in Divan-ı Muhasebat Reisliğine tayin tarihi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi sicil kaydında Hicri 17 Recep 1300 (24 Mayıs 1883) olarak görülmektedir. Fakat verilen Rumi (10 Kânunuevvel 1312) tarihe ve Hüseyin Tevfik'in aldığı görevlerin kronolojisine bakıldığında bu tarihin yanlışlıkla eksik yazılmış

1897’de bu görevden ayrılarak yeniden Maliye Nezaretine getirildi ve bu görevi 30 Ağustos 1898’de bitince²¹³ aynı tarihte Askerî Teftiş Komisyonu Azalığına tayin edildi²¹⁴.

Hüseyin Tevfik Paşa memuriyet hayatı boyunca, beşinci rütbe Mecidi Nişanı, üçüncü rütbe Mecidi Nişanı, ikinci rütbe Mecidi Nişanı, ikinci rütbe Osmani Nişanı, birinci rütbe Osmani Nişanı, birinci rütbe Mecidi Nişanı, Alman Devleti tarafından verilen birinci rütbe Aigle Rouge, Fransa tarafından verilen ikinci rütbe Legion d’Honneur ve Belçika tarafından verilen ikinci rütbe Leopold nişanlarını aldı²¹⁵.

Hüseyin Tevfik Paşa 1901 yılı Haziran ayında vefat etti ve Eyüp Beybaba Sokağı’ndaki kabristana defnedildi²¹⁶.

“Kabiliyetli, dürüst ve çalışkan” olarak bilinen Hüseyin Tevfik Paşa’nın şahsiyeti hakkında kanaat oluşturacak bazı anekdotlar vardır: Mesela, 1877-78 Rus Harbi esnasında arkadaşlarının cephede bulunmasından çok üzüntü duymuş, kendisinin de cepheye gönderilmesi için başvurmuş fakat o sırada Amerika’da üretilen silahların teslimatıyla ilgilendiği için isteği geri çevrilmiştir. Tevfik Paşa’nın Amerika’daki bu görevi sırasında gösterdiği titizlik nedeniyle silahları üreten şirket teslimattan sonra iflas etmiştir²¹⁷. Rivayete göre Hüseyin Tevfik Paşa’nın İstanbul’da yazlık ve Kızıltoprak’ta

olması ihtimali yüksektir. Bu nedenle Hüseyin Tevfik’in Divan-ı Muhasebat Reisliğine atanma tarihi 18 Recep 1314 (22 Aralık 1896) olarak alınmıştır. Ayrıca Bk. BOA, *İ.DH*, Nu. 1343/1314 b 61, 23 Aralık 1986.

²¹²*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Dersaadet 1315, s. 256-259.

²¹³BOA, *DH.SAİD*, Nu. 1/574, Tarihsiz; Çeçen, *Algebra*, s. 19-21; Saraç, “Salih Zeki”, s. 6.

²¹⁴Pakalın, *Teşkilatı*, III, 471; Çeçen, *Algebra*, s. 21; Saraç, “Salih Zeki”, s. 6.

²¹⁵BOA, *DH.SAİD*, Nu. 1/574, Tarihsiz; Kazım Çeçen, “Hüseyin Tevfik Paşa”, *Bilim ve Teknik*, S. 285, Ankara 1991, s. 46; Pakalın, *Teşkilatı*, III, 472.

²¹⁶Pakalın, *Teşkilatı*, III, 471; Çeçen, *Algebra*, s. 21; Fikri Akdeniz, “Osmanlı Dönemi Bilim Tarihinden Bir Kesit Büyük Türk Matematikçisi Hüseyin Tevfik Paşa (1832-1901) Kimdir?”, A. Ü. Fen Fakültesi İstatistik Bölümü 5. *İstatistik Günleri Sempozyumu*, Antalya (24-27 Mayıs 2006), s. 13.

²¹⁷Çeçen, *Algebra*, s. 10, 19.

kışlık birer konağı olmasına rağmen sırf amele eline para geçsin diye Şehzadebaşı'nda bir konak inşa ettirmiştir.

Tevfik Paşa ile ilgili ilginç bir anekdot da şu şekildedir: Hüseyin Tevfik Paşa, ikinci defa Maliye Nazırı olduğu sırada “Benim buradaki vazifem, bugün para yok. Pazartesi veya perşembeye, demek değil mi? Bu iş için de beş yüz kuruşa bir kocakarı tutup yerime oturtmalı, otuz dokuz bin beş yüz kuruşu da hazine manda etmeli” demiş ve bu sözün jurnal edilmesi üzerine görevinden azledilmiştir²¹⁸.

Hüseyin Tevfik Paşa'nın yazdığı, bilinen eserleri şunlardır: *Zeyl-i Usul-ü Cebir*, *Cebr-i Âlâ*, *Fenn-i Makine*, *Cibr-i Müsenna*, *Usul-i İlm-i Hesap*, *Astronomi*, *Mahsusat ve Gayrı Mahsusat*, *Rub'u Tahtası*, *Linear Algebra*, Tahir Paşa'nın *Usul-ı Cebir*'ine yazdığı ek²¹⁹, *Tarik-ı Farz ve'l-Hata*²²⁰.

Hüseyin Tevfik Paşa'nın eserlerinden büyük bir bölümü basılmamış, basılanlardan da *Linear Algebra* dışında, günümüze ulaşan olmamıştır. *Linear Algebra*, Osmanlı bilim tarihi açısından önemli bir eserdir. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yapılan bilimsel faaliyetler, Avrupa'da yazılan kitaplardan çeviri yapmaktan ileri gidememiştir. Fakat Hüseyin Tevfik Paşa, o dönem için matematiğin en yeni alanlarında yaptığı çalışmalar neticesinde İngilizce olarak kaleme alıp yayınladığı *Linear Algebra* ile Osmanlı tarihinde fen alanında orijinal çalışma yaparak yayınlayan ilk bilim adamı

²¹⁸Pakalın, *Teşkilatı*, III, s. 474-475.

²¹⁹Çeçen, *Algebra*, s. 21-22; Çeçen, “Hüseyin Tevfik”, s. 47.

²²⁰Saraç, “Salih Zeki”, s. 9.

olmuştur.²²¹ Modern matematik olarak da adlandırılan linear cebir, günümüzde matematiğin en önemli temel kuramlarından birini oluşturmaktadır²²².

²²¹Çeçen, *Algebra*, s. 9, 21-22; Çeçen, “Hüseyin Tefik”, s. 47; Akdeniz, “Matematikçisi”, s. 10.

²²²Gert Schubring, “Hüseyin Tefik Paşa:’Lineer Cebir’in Mucidi”, çev. Sevtap Kadioğlu, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VIII, S. 2, (2007) s. 43-54.

II. 5. HASAN FEHMİ PAŞA* (2 Ekim 1897-25 Mart 1902)

Hasan Fehmi Paşa, Nisan 1836'da Batum'a bağlı Büyük Muradiye Köyü'nde doğdu. Babası Hacıoğlu Şerif Molla'dır²²³. Hasan Fehmi, on dört yaşındayken Kastamonulu Abdülhalim Galib Paşa'nın Batum Mutasarrıflığı sırasında, Galib Paşa ve eşi Firdevs Hanım tarafından evlat edinildi ve onlarla beraber İstanbul'a geldi²²⁴. Sıbyan mektebinden sonra Arapça ve Farsça dersleri alan Hasan Fehmi, İstanbul'a geldikten sonra özel hocalardan Fransızca ve hukuk dersleri de aldı²²⁵. Ayrıca kırk yaşından sonra İngilizceyi de öğrendi²²⁶.

1858²²⁷ yılında Bâbîâli Tercüme Odasına giren Hasan Fehmi, hukuk bilgisi göz önünde bulundurularak 4 Temmuz 1862'de Tercüme Odasından Ticaret Mahkemesi İkinci Meclis Zabıt Kâtipliğine nakledildi ve 10 Mayıs 1864'te Mesalih-i İflasiye Komitesi Azalığına, 9 Eylül 1867'de de bu komitenin reisliğine tayin edildi. Yine bu dönemde "Takvim-i Ticaret" ve "Ceride-i Havadis" gazetelerinin yazı işlerinde bulundu. 1868'de Ticaret Mahkemesi Birinci Meclis Reisliğine terfi ettirilen Hasan Fehmi, Mahmud Nedim Paşa'nın Sadareti esnasında (1871-72) devlet dairelerindeki düzensizlik nedeniyle

*Hasan Fehmi Paşa'ya ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

²²³Pakalın, *Zeyli*, VIII, s. 101; Ayten Can Tunalı, "Hasan Fehmi Paşa", *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVIII, 46, (2009), s. 72.

²²⁴ Ahmed Esad, "Eski Rüşumat Eminlerinden Merhum Hasan Fehmi Paşa", *Gümrük Rehberi*, Nu. 549, Ekim 1948, s. 5586-5587; Ebubekir Hazim Tepeyran, *Hatıralar*, İstanbul 1998, s. 149. Fehmi ismini de bu dönemden sonra alan Hasan Fehmi, daha sonra Galib Paşa'nın kızı Zeynep Feride Hanımla evlenerek Galib Paşa'nın damadı oldu.

²²⁵Pakalın, *Zeyli*, VIII, s. 101; Tunalı, "Hasan Fehmi", s. 72.

²²⁶Ahmed Esad, "Fehmi Paşa", s. 5589.

²²⁷Ahmed Esad, Hasan Fehmi Paşa'nın sicilinde tercüme kalemine memur olarak giriş tarihinin Hicri 1275 (1858) olarak kayıtlı olmasına rağmen, kendi el yazısıyla yazdığı bir vesikada 20 Zilhicce 1274 cumartesi (1 Ağustos 1858) şeklinde kayıtlı olduğunu, söz konusu vesikanın resmini de vererek, ifade etmektedir. Bk. Ahmed Esad, "Fehmi Paşa" s. 5587.

memurluktan ayrılarak beş altı yıl kadar avukatlık yapmayı tercih etti. Avukatlık yaptığı sırada Tophane-i Âmire Müşirliğinin davalarına bakmakla görevlendirildi. Kanun-ı Esasi'nin ilanından sonra yapılan seçimlerde (30 Mart 1877) İstanbul Mebusu seçilerek meclisin dört kâtipliğinden birine getirildi. Meclisin ikinci döneminde yeniden İstanbul Mebusu olan Hasan Fehmi, Meclis Başkanlığına seçilerek 31 Aralık 1877'de bu görevine başladı. Aynı zamanda II. Abdülhamid başkanlığında oluşturulan Osmanlı-Rus Savaşı Mültecilerine Yardım Komitesi Reisliği Vekâletini ve İstanbullulardan bir alay asker toplanması için kurulan komisyonun da Birinci Şube Reisliğini üstlendi²²⁸. 14 Şubat 1878'de II. Abdülhamid'in Mebuslar Meclisini kapatması üzerine başkanlık görevi de bitti²²⁹. 5 Ocak 1879'da Hazine-i Hassa Nezaretine getirildiyse de bu görevi ancak Ocak ayı sonuna kadar sürdürdü. Daha sonra 16 Eylül 1879'da Nafia Nazırlığına tayin edildi ve 24 Eylül 1882'de vezirlik rütbesi²³⁰ verildi. 1880'de Hukuk Mektebinde Ticaret Kanunu, Ticaret Hukuku ve Devletler Hukuku derslerini okuttu. 16 Nisan 1884'te Adliye Nazırlığına getirildi. 8 Ocak 1885'te de Fevkalade Sefaretle Londra'ya gönderildi. İstanbul'a döndükten sonra, 25 Eylül 1885'te Adliye Nazırlığı görevinden alındı. 13 Ocak 1886'da Umur-ı Nafia Komisyonu Azalığına tayin edildi fakat Komisyon'un lağvedilmesi üzerine Nisan 1888'de açıkta kaldı ve mazuliyet maaşı bağlandı. 24 Ekim 1888'de Maliye Nezaretinde teşkil olunan Kontrol Komisyonu Reisliğine, 10 Mayıs 1890'da Rüsumat Emanetine ve Mayıs 1892'de Aydın²³¹ (İzmir) Valiliğine tayin edildi. 9 Kasım 1895'te

²²⁸Pakalın, *Zeyli*, VIII, s. 101-102; Tunalı, "Hasan Fehmi", s. 72-74.

²²⁹Tunalı, "Hasan Fehmi", s. 74.

²³⁰Süreyya, *Osmani*, VI, s. 1800; Tunalı, "Hasan Fehmi", s. 75.

²³¹Hasan Fehmi, Aydın Valiliği sırasında şalvarla şehre girmeyi yasaklamış, şalvarlılar şehrin girişinde şalvarlarını pantolonla değiştirmeye zorlanmıştır. Ayrıca Aydın zeybeklerinin kıyafetleriyle de ilgilenen Hasan Fehmi, zeybeklerin uzun püsküllerini kestirmiş ve poturlarının paçalarını diz kapaklarına kadar uzattırmıştır. Bk. Tunalı, "Hasan Fehmi", s. 78; Ebubekir Hazim Tepeyran, *Hatıralar*, İstanbul 1998, s. 150.

Selanik Valiliğine, 20 Aralık 1895'te Halep Valiliğine nakledildi. Ancak 26 Aralık 1895'te kendi isteğiyle ikinci kez Rüşumat Emanetine tayin edildi. 24 Mart 1897'de Tokat Hadisesi²³² nedeniyle Fevkalade Mahkeme Reisliği ile Tokat'a gönderildi. 2 Ekim 1897'de Divan-ı Muhasebat Reisliğine²³³ tayin edildi ve bu görevine ek olarak 16 Ekim 1897'de Osmanlı-Yunan Savaşı barış görüşmeleri için görevlendirildi. Ayrıca 6 Nisan 1900'de, Osmanlı-Yunan Savaşı esnasında zarara uğrayanlar için Yunan Hükümeti tarafından ödenen yüz bin liralık tazminatın dağıtılması için kurulan komisyonun reisliğini de yaptı. 25 Mart 1902'de ikinci kez Selanik Valiliğine tayin edildi²³⁴ fakat Selanik'in havasına alışamayarak rahatsızlandığı için 22 Eylül 1904'te Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığına nakledildi. 13 Ekim 1904'te Rüşumat Emanetine, 29 Ekim 1907'de Şura-yı Devlet Reisliğine, 2 Ağustos 1908'de de Adliye Nazırlığı'na tayin edildi. 28 Kasım 1908'de ikinci kez Şura-yı Devlet Reisi oldu, yine bu vazifesine ek olarak 14 Aralık 1908'de Ayan Azalığı'na tayin edildi. 14 Nisan 1909'da Adliye Nazırlığına tayin edildi. Tevfik Paşa Kabinesinin istifası üzerine 28 Nisan 1909'da bu görevi sona erdi²³⁵.

Hasan Fehmi'nin rabia ile başlayan rütbesi bâlâyâ kadar yükseldi. Ayrıca memuriyeti boyunca üçüncü rütbe Osmani Nişanı, ikinci rütbe Mecidi Nişanı, birinci rütbe Mecidi Nişanı, birinci rütbe Osmani Nişanı, İmtiyaz Nişanının Gümüş ve Altın Madalyaları, Avusturya birinci rütbe Koron de fer Nişanı, Murassa Osmani Nişanı, Murassa Mecidi Nişanı, İran Şir-i Hurşit Nişanı, Murassa İftihar Nişanı, Altın Liyakat Madalyası, Hamiyet-i Vatanîye Madalyası, Bulgaristan Emirliği birinci rütbe Merit Sevil

²³² Tokat'taki Bizeri Manastırı'nın basılarak yağmalanması ve bazı kimselerin öldürülmesi, Avrupa devletlerinin müdahalesine neden olmuştur. Bk. Tunalı, "Hasan Fehmi", s. 79.

²³³ BOA, *İ.DH*, Nu. 1350/1315 Ca 7, 2 Ekim 1897; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Dersaadet, 1316, s. 276-279.

²³⁴ BOA, *İ.DH*, Nu. 1394/1319 Z 24, 25 Mart 1902.

²³⁵ Pakalın, *Zeyli*, VIII, s. 102-104; Tunalı, "Hasan Fehmi", s. 74-75, 77, 79-81, 84.

Nişanı, Gümüş Madalya, Murassa İmtiyaz Nişanı, Romanya birinci rütbe Etuval dö Romani Nişanı, Hicaz Demiryolu Altın Madalyası,²³⁶ Girit Madalyası, İtalya Sen Noraye ve Moris nişanlarıyla²³⁷ taltif edildi.

Hasan Fehmi Paşa 28 Ağustos 1910'da Edirnekapı Acıçeşme Çukurbostan karşısındaki evinde vefat etti ve Fatih'teki aile kabristanına defnedildi²³⁸.

“Zeki, çalışkan, halim selim ve bir o kadar da otoriter” olarak²³⁹ tanımlanan Hasan Fehmi Paşa'nın dinleyenleri sıkmamakla birlikte biraz uzun konuştuğu da söylenmektedir²⁴⁰. Kadının toplumdaki yerinin bilincinde olan Paşa, Selanik Valisi iken, vefat eden eşi için büyük bir cenaze töreni yapmakla kentin ileri gelen kadınlarının büyük takdirini kazanmıştır²⁴¹. En büyük merakı kitap okumak olan Hasan Fehmi'nin ayrıca gayet güzel ney üflediği ve aile meclislerinde şarkı ve gazeller okuduğu belirtilmektedir.²⁴²

Vatanını çok seven Hasan Fehmi, Selanik Valiliği ile görevlendirildiğinde, nazırlık yapmış ve Sadarete aday bir vezirdi. O dönemde böyle birinin valilik göreviyle payitahttan uzaklaştırılması sürgün sayılırdı. Fakat Sultan II. Abdülhamid, Hasan Fehmi'nin böyle bir hissiyata kapılmaması için onu çağırarak Makedonya'daki kötü durumu izah etmiş ve bu görev için yalnız kendisine güvenebileceğini söylemiştir. Bunun üzerine Hasan Fehmi “Efendimiz, değil vatanın büyük bir kısmı, bir karış toprak bile

²³⁶Pakalın, *Zeyli*, VIII, s. 101-104; Tunalı, “Hasan Fehmi”, s. 72, 74, 84-85.

²³⁷Pakalın, *Zeyli*, VIII, s. 104.

²³⁸Pakalın, *Zeyli*, VIII, s. 104; Tunalı, “Hasan Fehmi”, s. 84.

²³⁹Tunalı, “Hasan Fehmi”, s. 85; Pakalın, *Zeyli*, VIII, s. 104.

²⁴⁰Pakalın, *Zeyli*, VIII, s. 104.

²⁴¹Fazlı Necib, “Hasan Fehmi Paşa”, *Türk Hayatı*, S. 20, İstanbul, 10 Aralık 1925, s. 2; Tunalı, “Hasan Fehmi”, s. 85.

²⁴²Ahmed Esad, “Fehmi Paşa”, s. 5588.

benim sebebimle, hatta hayatım pahasına kurtulacaksa oraya beni gönderdiğinizden dolayı ayaklarınıza kapanarak size şükran arzederim.” şeklinde cevap vermiştir²⁴³.

Hasan Fehmi Paşa'nın Devletler Hukuku ders notları 1883'te *Telhis-i Hukuk-u Düvel* adıyla yayınlanmıştır. Bu eserin yayınlanmasından yaklaşık on yıl sonra II. Abdülhamid'e, eserde Padişah'ın idare şekline muhalif ifadeler bulunduğu yolunda yapılan bir jurnal²⁴⁴ üzerine eser toplattırılmış ve kendisi de “böyle muzır kitap telifinden” tekdire uğramıştır²⁴⁵. Bunun üzerine Hasan Fehmi Paşa bir dilekçeyle Padişah'a başvurarak eser ilk basıldığında bir nüshasının kendilerine takdim edildiğini ve beğenilerek ikinci bir nüshasının takdim edilmesi istenmek suretiyle taltif edildiğini, kınanmasının sebebini anlayamadığını ve bu nedenle kendisini savunmasına imkân olmadığını belirtmiştir²⁴⁶. Ahmed Esad, jurnal üzerine Hasan Fehmi Paşa'nın İzmir'e vali olarak gönderildiğini ve Hasan Fehmi'nin dilekçesi üzerine jurnalın mesnetsiz olduğu anlaşılacak İstanbul'a geri getirildiğini belirtmektedir²⁴⁷.

Hasan Fehmi, Nafia Nazırı olduğu dönemde “Anadoluca İmalât-ı Umumiyyeye Dair Lâyiha” ismiyle Anadolu'nun bayındırlık işlerine dair bir rapor hazırlayarak Başvekâlet makamına sunmuştur. Hasan Fehmi bu layihada ilk önce ülkenin içinde bulunduğu olumsuz şartlar ve bunların nedenleri üzerinde genel bir değerlendirme yapmış ve yaşanan ekonomik sıkıntının bayındırlık işlerinde yapılacak düzenlemelerle üstesinden gelinebileceğini belirtmiş, bunun için nasıl bir yol izlenmesi gerektiğine dair bir plan

²⁴³Ahmed Esad, “Fehmi Paşa”, s. 5590-5591.

²⁴⁴Ahmed Esad, bu jurnalın Zeki Paşa tarafından verildiğini, Hasan Fehmi Paşa'nın ikinci eşi Şayan Hanım'dan rivayetle, belirtmektedir. Bk. Ahmed Esad, “Fehmi Paşa”, s. 5590.

²⁴⁵Pakalın, *Zeyli*, VIII, s. 102; Tunalı, “Hasan Fehmi”, s. 75; Tepeyran, *Hatıralar*, s. 151.

²⁴⁶Tunalı, “Hasan Fehmi”, s. 76-77; Tepeyran, *Hatıralar*, s. 151.

²⁴⁷Ahmed Esad, “Fehmi Paşa”, s. 5590. Tunalı ise, jurnal verildiği sırada Hasan Fehmi'nin Aydın (İzmir) Valisi olduğunu belirtmektedir. Bk. Tunalı, “Hasan Fehmi”, s. 75.

hazırlamıştır. Bu plan uygulanmaya başlanmış fakat daha sonra bilinmeyen bir nedenle rafa kaldırılmıştır²⁴⁸.

Hasan Fehmi Paşa, kaynaklarda belirtildiğine göre, küçük yaştan beri İstanbul'da tahsil ve terbiye görmesine rağmen Gürcü şivesinden kurtulamamış ve Anadolu şivesini taklit etmiştir. Şiirle ilgilendiğini ve çok sayıda şiirinin olduğunu öğrendiğimiz Hasan Fehmi Paşa'ya ait bir gazelde bu durum açıkça görülmektedir;

“Daşraya sesler çiharmahdu üfürmekten garaz

Tozu, torbağı tağıtmahdu süpürmekten garaz

Anlamazmuş derdumu ah o güzel gözlü meğer

Bilmeyon emme nedû o sürme sürmekten garaz

Canu cana gatmadu helbette şüphe etmenüz

Gönlüme sevdasunu pekçe geçürmekten garaz

Sorguya hiç vamudu hacet acep bunda hele

Halume bildirmede Kezbanu görmekten garaz

Sözlerum garma garuş emme gusura bakmanuz

Eğlenüştür şunları zifne getürmekten garaz²⁴⁹”.

²⁴⁸ Celal Dinçer, “Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, V-VIII, S. 9-12'den ayrı basım, Ankara 1972, s. 154-155.

²⁴⁹ Ahmed Esad, “Fehmi Paşa”, s. 5588.

II.6. MEHMED HİLMİ EFENDİ* (21 Nisan 1902-1906)

Zaptiye kâtiplerinden Hafız Ali Efendi'nin oğlu olan Mehmed Hilmi, 1842 yılında Antalya'da doğdu. Sıbyan mektebini bitirdikten sonra din ve ahlak gibi çeşitli konularda özel dersler alarak eğitimini tamamladı²⁵⁰.

1859 yılında mülazımlıkla Mektubî Maliye Odasına giren Mehmed Hilmi, 1866'da Eshâm-i Umûmiyye Tahrirat Müdürlüğüne tayin edildi ve 1867'de Mektubî Maliye Muavinliğine terfi ettirildi²⁵¹. 1872'de azalık ilavesiyle ile Divan-ı Muhasebat Maliye Dairesi Kâtibi²⁵² oldu, 1878'de Meclis-i Maliye Azalığına getirildi ve yine aynı yıl Maliye Mektupçuluğuna terfi ettirildi. Mehmed Hilmi Efendi, 10 Mart 1881'de Şura-yı Maliye Azalığına tayin edildi ancak 14 Ağustos 1884'te Şura-yı Maliyenin lağvedilmesiyle açıkta kaldı. 11 Eylül 1884'te yeniden teşkil olunan Heyet-i Teftişeye tayin edildi. Bu görevinden istifası üzerine 15 Kasım 1884'te Maarif Meclisi Azalığına atandı. 15 Mart 1885'te de Divan-ı Muhasebat Azalığına nakledildi²⁵³. Mehmed Hilmi, daha sonra Divan-ı Muhasebat Reis-i Saniliğine ve son olarak da 21 Nisan 1902'de Divan-ı Muhasebat Reisliğine²⁵⁴ tayin edildi²⁵⁵.

*Mehmed Hilmi Efendi'ye ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

²⁵⁰BOA, *DH.SAİD*, Nu. 1/208, Tarihsiz; Pakalın, *Zeyli*, IX, s. 54.

²⁵¹Pakalın, *Zeyli*, IX, s. 54. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sicil kaydında, Mehmet Hilmi Efendi'nin Mektubi Maliye Muavinliği yaptığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bk. BOA, *DH.SAİD*, Nu. 1/208, Tarihsiz.

²⁵²BOA, *DH.SAİD*, Nu. 1/208, Tarihsiz. Mehmed Zeki Pakalın, Mehmet Hilmi Efendi'nin bu tarihteki vazifesini Divan-ı Muhasebat Başkâtibi olarak kaydetmiştir. Bk. Pakalın, *Zeyli*, IX, s. 54.

²⁵³BOA, *DH.SAİD*, Nu. 1/208, Tarihsiz.

²⁵⁴Sayıştay Arşivi, *Divan-ı Muhasebat Zabıt Ceridesi*, 12 Numaralı Defter, Karar Nu. 1526, 8 Kasım 1902, s. 57.

²⁵⁵BOA, *Y.A.HUS*, Nu. 427/63, 21 Nisan 1902.

Mehmed Hilmi Efendi'nin rabia ile başlayan rütbesi evvel-i sınıf-ı evvelliğine kadar yükseldi. Kendisi üçüncü ve ikinci rütbe Mecidi Nişanları ile ödüllendirildi²⁵⁶.

Mehmed Hilmi Efendi hac vazifesini yerine getirmek üzere Hicaz'a gitmek için Sadaret'ten izin istemiş ve 1 Kasım 1905 tarihinde Padişah iradesinin çıkması üzerine hacca gitmiştir²⁵⁷. 22 Mart 1906 tarihli vesikadan anlaşıldığına göre Mehmed Hilmi Efendi hac vazifesi esnasında vefat etmiştir fakat vefat tarihi kesin olarak bilinmemektedir²⁵⁸.

²⁵⁶BOA, *DH.SAİD*, Nu. 1/208, Tarihsiz; Pakalın, *Zeyli*, IX, s. 54-55

²⁵⁷BOA, *İ.ML*, Nu. 2/1323 N 4, 1 Kasım 1905.

²⁵⁸BOA, *İ.HUS*, Nu. 139/1324 M 26, 22 Mart 1906.

II.7. MEHMED RASİH BEY* (15 Mayıs 1906-3 Eylül 1908)

Cezayir Bahr-i Sefid Valisi Abidin Paşa'nın oğlu olan Mehmed Rasih, 6 Haziran 1868'de Preveze Kasabası'nda doğdu. Özel hocalardan fen bilimleri dersi aldı. Ayrıca Fransızca, Rumca ve Arnavutça öğrendi²⁵⁹.

Mehmed Rasih, bir müddet Adana Vilayeti Evrak ve Meclis İdare Kalemlerinde bulunduktan sonra 7 Ağustos 1886'da Ankara Vilayeti Reji Nezareti Muhafaza Müdür Muavinliğine memur edildi. 14 Ağustos 1887'de Ankara Reji Nezaretine terfi etti ve bu göreve ilaveten 3 Ocak 1888'de Ankara Vilayeti Emlak-ı Hümayun Komisyonu Başkıtabeti görevi verildi. 13 Ağustos 1891'de Reji Nezaretinden istifa ederek 14 Aralık 1891 tarihine kadar Emlak-ı Hümayun Komisyonundaki Başkâtiplik görevine devam eden Mehmed Rasih, 30 Aralık 1891'de Cemiyet-i Rusumiye Azalığına tayin edildi. 15 Mayıs 1906'da Divan-ı Muhasebat Reisliğine²⁶⁰ tayin edildi. Divan-ı Muhasebat Reisi iken sürgünle Halep'e gönderilen İsmail Zühtü Bey'in affedilerek ikinci kez Divan-ı Muhasebat Reisliği'ne atanmasıyla 3 Eylül 1908'de Mehmed Rasih Bey'in Divan-ı Muhasebat Reisliği doğal olarak sona erdi²⁶¹.

Mehmed Rasih'in saniye ile başlayan rütbesi bâlâya kadar yükseldi. Ayrıca memuriyeti boyunca dördüncü rütbe Osmanî Nişanı, üçüncü rütbe Osmanî Nişanı, ikinci rütbe Mecidi Nişanı, ikinci rütbe Osmanî Nişanı, birinci rütbe Mecidi Nişanı, Murassa

*Rıza Mehmed Rasih Bey'e ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

²⁵⁹ BOA, *DH.SAİD*, Nu. 81/171, Tarihsiz; T.C. Sayıştay Başkanlığı Müzesi, *Rasih Bey Sicil Dosyası*.

²⁶⁰ BOA, *İ.ML*, Nu. 1324 Ra 28, 15 Mayıs 1906; Sayıştay Arşivi, *Divan-ı Muhasebat Zabıt Ceridesi*, 13 Numaralı Defter, Karar Nu. 1622, 28 Mayıs 1906, s. 104.

²⁶¹ BOA, *İ.ML*, Nu. 1326 Ca 3, 3 Temmuz 1908.

Mecidi Nişanı ile taltif edilen Mehmed Rasih'e ayrıca İran tarafından üçüncü rütbe Şir-i Hurşit Nişanı da verildi²⁶².

Mehmed Rasih Bey, özgeçmişinde, Maarif Nezareti tarafından neşredilen *Üç Mektub* isimli bir kitabı ve Ankara *Ceride-i Resmiye* ve *Tarik* gazeteleri tarafından yayınlanan ithalat ve ihracat hakkında tercüme bir makalesi olduğunu belirtir²⁶³.

²⁶² BOA, *DH.SAİD*, Nu. 81/171, Tarihsiz; T.C. Sayıştay Başkanlığı Müzesi, *Rasih Bey Sicil Dosyası*.

²⁶³ T.C. Sayıştay Başkanlığı Müzesi, *Rasih Bey Sicil Dosyası*.

II.8. MEHMED RİFAT BEY* (14 Eylül 1909-24 Ocak 1913)

Mehmed Rifat Bey, Adana Eşrafından Menemenlizade Hacı Ahmed Bey'in oğludur²⁶⁴. 1856'da Adana Vilayetine bağlı Karaisalı Kazası'nın merkezi olan Çiçeli Köyü'nde doğdu. İlk tahsilini köyündeki sıbyan mektebinde tamamladıktan sonra 1865'te babasının görevi sebebiyle İstanbul'a geldi. Önce Darülmearife daha sonra da Kaptan İbrahim Paşa Rüşdiyesine girdi. Buradaki eğitimini tamamladıktan sonra bir süre özel ders aldı. O zamanlar Divan-ı Muhasebatta okutulan usul-i defteri derslerine devam ederek pekiyi dereceyle tasdikname aldı²⁶⁵.

Bir ayağı sakat olduğu için aksayarak yürüyen Mehmed Rifat, Topal Rifat Bey diye anılırdı. Kayınpederi Namık Kemal'e damadının bu özrünü hatırlatan birine Namık Kemal:

“Başına bakmaktan ayağına bakmaya vaktim olmadı.” şeklinde cevap vermiştir²⁶⁶.

1873'te Şura-yı Devlet Kalemine giren Mehmed Rifat, Nisan 1880'de Divan-ı Muhasebat İkinci Daire Zabıt Kitabetine tayin edildi. 1881 yılında bu görevine ek olarak, vilayetlerden hesap alma işini kolaylaştırmak üzere kurulan komisyonda kâtiplik görevi de verildi. Mehmed Rifat, 24 Mayıs 1883'te Divan-ı Muhasebat Sınıf-ı Sani Mümeyyizliğine terfi ettirildi ve Divan'daki Hesab-ı Nazari Muallimliği de ek görev olarak kendisine verildi. 3 Mayıs 1885'te Adana Defterdarlığına memur edilen Mehmed Rifat, 14 Eylül 1887'de bu görevinden azledildi. Azlinin sebebi, 1881'den itibaren dört sandık emininin

*Rıza Mehmed Rifat Bey'e ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

²⁶⁴Süreyya, *Osmani*, I, s. 157; Pakalın, *Teşkilatı*, IV, s. 212.

²⁶⁵Pakalın, *Teşkilatı*, IV, s. 213.

²⁶⁶Pakalın, *Teşkilatı*, IV, s. 218-219.

on bin liradan fazla parayı çalması ve Mehmed Rifat'ın da Adana aşiretlerinden olması sebebiyle yolsuzluğun ortaya çıkarılmasında engel teşkil edebileceği gerekçesine bağlandı. Mehmed Rifat, 22 Eylül 1887'de Ankara Defterdarlığına tayin edildiyse de görev yerine henüz gitmeden 29 Şubat 1888'de Karesi (Balıkesir) Defterdarlığına tayin edildi. Ancak tayininin üzerinden bir ay bile geçmeden bu vilayetin livaya dönüştürülmesi nedeniyle doğal olarak buradaki memuriyeti bitti ve kendisine mazuliyet maaşı bağlandı. Mehmed Rifat, 7 Eylül 1890'da Van Defterdarlığına, 7 Eylül 1891'de Bağdat Defterdarlığına ve 3 Haziran 1893'te de Suriye Defterdarlığına tayin edildi. Sağlık problemleri nedeniyle 8 Ocak 1896'da ilerde başka bir memuriyete tayin edilmek üzere görevinden ayrıldı. 16 Haziran 1896'da, vergiyle ilgili bir konu hakkında araştırma yapmak üzere bir görev verilerek Edirne'ye gönderildi. 20 Kasım 1896'da bu görevini tamamlayarak İstanbul'a dönen Mehmed Rifat, 5 Temmuz 1897'de Edirne ve Selanik Vilayetleri Maliye Müfettişliğine tayin edildi. Mehmed Rifat, 14 Haziran 1901'de Edirne Defterdarı olarak atandıysa da sağlık durumu göz önünde bulundurularak 8 Eylül 1901'de yeniden Edirne ve Selanik Vilayetleri Maliye Müfettişliğine memur edildi. 7 Ekim 1901'de bu memuriyetine ek olarak Maliye Nezaretinde kurulan Takib-i Tahsilât Komisyonu Azalığı verildi. 7 Mayıs 1902'de ise Tahsilat İdaresi Müdürlüğü'ne tayin edildi. 30 Mart 1905'te gümrük işlerinin ıslahı için Rüsumat Emininin reisliğinde kurulan komisyonun azalığına ve yine aynı tarihte, Maliye Nezaretinde kurulan Tevhid-i Mübayaat Komisyonu Azalığına memur edilen Mehmed Rifat, 14 Nisan 1906'da Aydın Vilayeti'nde malî konularla ilgili bir takım tetkik ve düzenlemeler yapmak üzere İzmir'e gönderildi ve bu görevini 29 Ağustos 1906'da tamamlayarak İstanbul'a döndü. 27 Kasım 1906'da Bağdat, Basra ve Musul Vilayetleri'ne ait evrakın toplanması ve getirilmesiyle ilgili olarak alınacak tedbirlerin kararlaştırılması için Teçhizat Nazırının Reisliğinde kurulan komisyonun azalığına

getirildi. Mehmed Rifat, 11 Ağustos 1908'de Varidat Muhasebeciliğine memur edildi²⁶⁷. 15 Şubat 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesine Maliye Nazırı olarak giren Mehmed Rifat'ın bu görevi 13 Nisan 1909 İhtilali²⁶⁸ nedeniyle kabinenin istifası üzerine doğal olarak sona erdi. İhtilalin bertaraf edilmesi üzerine tekrar Hüseyin Hilmi Paşa tarafından kurulan kabineye 1 Mayıs 1909'da ikinci kez Maliye Nazırı olarak giren Mehmed Rifat, 26 Haziran 1909'daki istifasının ardından 30 Haziran 1909'da Maliye Nezareti Müsteşarlığına tayin edildi²⁶⁹.

Ali Fuat Türkgeldi, Mehmed Rifat'ın istifa gerekçesini Meclis-i Vükelada Harbiye Nazırıyla malî bir konuda aralarında geçen bir anlaşmazlığa bağlamaktadır. Türkgeldi, yaşanan tartışma üzerine Mehmed Rifat'ın Meclisi terk ederek Sadrazama istifasını gönderdiğini, istifasının kabul edilerek Maliye Nezaretine Cavit Bey'in getirildiğini kaydeder ve ekler: “Yazıktır ki Rifat Bey, iki defa Nazır olarak bulunduğu bir dairede müsteşarlığı kabul etti”²⁷⁰.

Mehmed Rifat, 14 Eylül 1909'da Tensik Komisyonu kararıyla Maliye Nezareti tarafından Divan-ı Muhasebat Reisliğine²⁷¹ atandı. Bâbîâli baskını ardından Mahmud Şevket Paşa tarafından 24 Ocak 1913'te kurulan kabineye üçüncü kez Maliye Nazırı olarak girince Divan-ı Muhasebat Reisliği sona erdi²⁷². 18 Haziran 1913'te Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine diğer kabine azalarıyla birlikte doğal olarak bu görevi bitti. Ancak yine aynı gün Sait Halim Paşa tarafından kurulan kabineye dördüncü kez Maliye

²⁶⁷Pakalın, *Teşkilatı*, IV, s. 214-216.

²⁶⁸31 Mart Vakası (Rumi Takvime göre 31 Mart 1325).

²⁶⁹Pakalın, *Teşkilatı*, IV, s. 216.

²⁷⁰Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 2010, s. 45.

²⁷¹Sayıştay Arşivi, *Divan-ı Muhasebat Zabıt Ceridesi*, (1-69 Numaralı Kararlar), Karar Nu. 1, 25 Eylül 1909, s. 2.

²⁷²Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 98; Pakalın, *Teşkilatı*, IV, s. 216.

Nazırı olarak girdi. 10 Mart 1914'te bu görevinden istifa etti²⁷³. Bir süre sonra Ayan Azalığına, daha sonra da Ayan Reisliği'ne tayin edilen²⁷⁴ Mehmed Rifat, Osmanlı Hükümetinin tarihe karışması ve ayanlığın lağvı üzerine açıkta kaldı ve emekli edildi²⁷⁵.

Mehmed Rifat Bey'in saniye ile başlayan rütbesi bâlâlığa kadar yükseldi. Ayrıca kendisi dördüncü rütbe Osmani Nişanı, ikinci rütbe Mecidi Nişanı, ikinci rütbe Osmani Nişanı, birinci rütbe Mecidi Nişanı ve birinci rütbe Osmani Nişanı ile taltif edildi²⁷⁶.

Mehmed Rifat Bey, Mondros Mütarekesi'nden sonra diğer nazırlar ve İttihat ve Terakki mensuplarıyla birlikte Nisan 1919'da tutuklandı ve Divan-ı Harpte yargılandıktan sonra suçsuz bulunarak beraat etti. 1920'de toplanan Saltanat Şurası'na katılarak Sevr Anlaşması'nı imzalaması Mehmed Rifat Bey'in siyasi hayatının sonu oldu²⁷⁷.

27 Ağustos 1932'de vefat eden Mehmed Rifat Bey, Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildi²⁷⁸.

²⁷³Pakalın, *Teşkilatı*, IV, s. 216-217.

²⁷⁴Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 149; Pakalın, *Teşkilatı*, IV, s. 217.

²⁷⁵Pakalın, *Teşkilatı*, IV, s. 217.

²⁷⁶Aynı yer.

²⁷⁷Güneş, *Parlamento*, II, s. 171.

²⁷⁸Pakalın, *Teşkilatı*, IV, s. 217. Kunalp, Mehmed Rifat Bey'in ölüm tarihini 1935 olarak vermiştir. Bk. Kunalp, *Ricali*, s. 101.

II.9. MEHMED TEVFİK BEY (BİREN)* (1 Ocak 1915-4 Mart 1919)

Maarif Nezareti Encümen-i Teftiş ve Muayene Reislerinden²⁷⁹ Şirvanî²⁸⁰ Ahmed Hamdi Efendi'nin oğlu olan Mehmed Tevfik Bey, Mart 1867'de İstanbul'da doğdu²⁸¹. Beş yaşında sıbyan mektebine başladı. Okuma yazma öğrendikten sonra evde babasından ve özel hocalarından ders almaya başladı. 1880 yılında 13 yaşında Mülkiye'ye girdi ve 1885'te birincilikle mezun oldu²⁸². Çok iyi bildiği Fransızcanın yanında Arapça, İngilizce ve Almanca öğrendi²⁸³.

26 Aralık 1885'te Mabeyn Kitabetine tayin edilen Mehmed Tevfik, 26 Ekim 1897'de Kudüs Sancağı Mutasarrıflığına ve 9 Mayıs 1901'de Selanik Valiliğine²⁸⁴ terfi ettirildi. Ancak yerine bir başkasının tayin edilmesiyle 25 Mart 1902'de açıkta kaldı. 29 Kasım 1902'de Konya Valiliğine tayin edildi, 16 Kasım 1903'te bu görevinden ayrıldı. 4 Temmuz 1904'te Yemen Valiliğine tayin edilen Mehmed Tevfik, 30 Temmuz 1905'te bu görevinden azledildi. Mehmed Tevfik, 22 Mart 1906'da Divan-ı Muhasebat Reisliğine²⁸⁵ tayin edildiyse de üç gün sonra Hüdavendigâr Valiliğine nakledildi. Kendi yerine bir başkasının tayin edilmesiyle 14 Ocak 1909'da tekrar açıkta kaldı. 17 Şubat 1909'da Ticaret

*Mehmed Tevfik Biren'e ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

²⁷⁹BOA, *DH.SAİD*, Nu. 192/123, Tarihsiz; Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, III, Ankara 1968-1969, s. 192.

²⁸⁰BOA, *DH.SAİD*, Nu. 192/123, Tarihsiz; Pakalın, *Teşkilatı*, IV, s. 399; Pakalın, *Zeyli*, XVIII, s. 50.

²⁸¹BOA, *DH.SAİD*, Nu. 192/123, Tarihsiz; Mehmed Tevfik Biren, "*Bir Devlet Adamının*" *Mehmet Tevfik Bey'in (BİREN) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, I, Haz. F. Rezan Hürmen, İstanbul 1993, s. XLIII, 7; T.C. Sayıştay Başkanlığı Müzesi, *Mehmet Tevfik Biren Sicil Dosyası*.

²⁸²BOA, *DH.SAİD*, Nu. 192/123, Tarihsiz; Biren, *Hatıraları*, I, s. XLIII, 7.

²⁸³Çankaya, *Mülkiye Tarihi*, III, s. 192.

²⁸⁴Fazlı Necip, Tevfik Bey'den önce Selanik'in hep yaşını almış paşalar tarafından yönetildiğini ve otuz beş yaşında olan Tevfik Bey'in ilk kez bu kadar genç ve paşalık unvanı olmayan biri olarak Selanik Valiliğine atandığını belirtiyor. Fazlı Necip, "Tevfik Bey", *Türk Hayatı*, S. 17, 1 Kasım 1925, s. 1; Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 61.

²⁸⁵BOA, *İ.ML*, Nu. 1324 M 30, 22 Mart 1906; BOA, *DH.SAİD*, Nu. 192/123, Tarihsiz.

Mektebi Usul-ü Maliye Muallimliğine tayin edildi. Bu görevine ek olarak 8 Mart 1909'da Hukuk Mektebi Hukuk-ı Esasiye Muallimliği görevi de verildi. 24 Mart 1909'da Ankara Valiliğine, 14 Ağustos 1909'da Şura-yı Devlet Nafia ve Maliye ve Maarif Dairesi Azalığına, 4 Haziran 1910'da Mülkiye Dairesi Reisliğine tayin edilen Mehmed Tevfik, buradan da 21 Aralık 1910'da Nafia ve Maliye ve Maarif Dairesi Reisliğine nakledildi²⁸⁶. Bu görevine ilaveten 28 Kasım 1910'da Mühendis Mektebi İktisat Muallimliğine memur edildi. Mehmed Tevfik, 1 Ocak 1915'te Divan-ı Muhasebat Reisi oldu²⁸⁷. 22 Ocak 1915'ten itibaren Kız Darülfünunu İktisat Muallimliği yaptı ve bu göreve mektebin lağvına kadar devam etti²⁸⁸. Mehmed Tevfik, 4 Mart 1919'da Damat Ferit Paşa'nın ilk kabinesine Maliye Nazırı olarak girince Divan-ı Muhasebat Reisliği de sona erdi. 16 Mart 1919'da Ayan Azalığına tayin edildi. Ferit Paşa Kabinesinin 8 Mart 1920'de istifası üzerine nazırlık görevinden ayrıldı. Halefi Faik Nüzhet Bey, 11 Mart 1920 tarihinde tayin edilinceye kadar üç gün nazırlığa vekalet etti. Mehmed Tevfik, daha sonra Tevfik Paşa Kabinesine Şura-yı Devlet Reisi olarak girdi. 14 Nisan 1922'de Faik Nüzhet Bey'in Maliye Nazırlığından istifası üzerine yeniden Maliye Nazırlığı vekâletine tayin edilen Mehmed Tevfik, bu görevini Osmanlı saltanatının sonuna, yani Kasım 1922 tarihine kadar sürdürdü. Osmanlı Hükümetinin ortadan kalkması ve Ayan Azalığının lağvı üzerine emekli edildi²⁸⁹.

Mehmed Tevfik, 22 Ekim 1923-31 Aralık 1943 tarihleri arasında Yüksek Mühendis Mektebinde İdare Hukuku Muallimliği yaptı. 1931'den sonra, önce profesör

²⁸⁶BOA, *DH.SAİD*, Nu. 192/123, Tarihsiz; Pakalın, *Zeyli*, XVIII, s. 50-51; Pakalın, *Teşkilatı*, IV, s. 399-400. Mehmed Tevfik Bey hatıraları için yazdığı mukaddimede, hatıralarının çoğunu sonradan kaydettiği için tarihlerde ve olaylarda bazı yanlışlıklar olabileceğini belirtmiştir. Bk. (Mehmed Tevfik Biren, *Hatıraları*, I, s. XLII.) Bu nedenle Tevfik Bey ile ilgili tarihlerde çoğunlukla Başbakanlık Osmanlı Arşivi sicil kaydı esas alınmıştır.

²⁸⁷Pakalın, *Zeyli*, XVIII, s. 51; Pakalın, *Teşkilatı*, IV, s. 400.

²⁸⁸Biren, *Hatıraları*, I, s. XLVIII; Çankaya, *Mülkiye Tarihi*, III, s. 193.

²⁸⁹Pakalın, *Zeyli*, XVIII, s. 51; Pakalın, *Teşkilatı*, IV, s. 400-401.

daha sonra da ordinaryüs profesör olarak görev yaptı²⁹⁰. Ayrıca Mehmed Tevfik, 1 Ocak 1930'dan 2 Kasım 1935'e kadar Nafia Fen Mektebi İktisat ve Malî Kanunlar Muallimliği yaptı²⁹¹.

Tevfik Bey'in salise ile başlayan rütbesi bâlâya kadar yükseldi. Ayrıca Mehmed Tevfik, şu ödüllerle taltif edildi: Gümüş İmtiyaz Madalyası, dördüncü rütbe Osmani Nişanı, dördüncü rütbe Mecidi Nişanı, üçüncü rütbe Mecidi Nişanı, üçüncü rütbe Osmani Nişanı, Gümüş Liyakat Madalyası, Altın İmtiyaz Madalyası, Hamiyet-i Vataniye Madalyası, ikinci rütbe Mecidi Nişanı, ikinci rütbe Osmani Nişanı, Yunan Muharebe Madalyası, İran birinci rütbe Hâtem-i Süleyman Nişanı, Almanya Koron dö Prus Nişanı'nın birinci rütbesi, Fransa Legion d'Honneur Nişanı üçüncü rütbesi, Murassa Osmani Nişanı, Saks Dukalığı Grand Krova Saxe Ernestine Nişanı²⁹², Habeş hükümeti birinci sınıf Salomon Mührü Nişanı²⁹³. Şubat 1956'da İstanbul'da vefat eden Mehmed Tevfik Bey, Pendik'te Yeni Mezarlığa defnedildi²⁹⁴.

Tevfik Bey'in üç ciltlik *İktisad Prensipleri* adlı bir eseri vardır. Bu eserin birinci cildi 1930, ikinci cildi 1936, üçüncü cildi de 1940 yılında basıldı²⁹⁵. Ayrıca Tevfik Bey'in kaleme aldığı fakat hayattayken basılamayan hatıraları, torunu F. Rezan Hürmen tarafından derlenerek Tevfik Bey'in ölümünden yaklaşık 37 yıl sonra yayınlandı²⁹⁶.

²⁹⁰Biren, *Hatıraları*, I, s. XLVIII; Çankaya, *Mülkiye Tarihi*, III, s. 193.

²⁹¹Biren, *Hatıraları*, I, s. XLVIII; Pakalın, *Zeyli*, XVIII, s. 51; Çankaya, *Mülkiye Tarihi*, III, s. 193.

²⁹²BOA, *DH.SAİD*, Nu. 192/123, Tarihsiz, 4 Mayıs 1867; Pakalın, *Zeyli*, XVIII, s. 51; Pakalın, *Teşkilatı*, IV, s. 400-401; Biren, *Hatıraları*, I, s. L.

²⁹³BOA, *DH.SAİD*, Nu. 192/123, Tarihsiz; Çankaya, *Mülkiye Tarihi*, III, s. 193.

²⁹⁴Pakalın, *Zeyli*, XVIII, s. 51; Pakalın, *Teşkilatı*, IV, s. 401.

²⁹⁵Biren, *Hatıraları*, I, s. XLIV; Çankaya, *Mülkiye Tarihi*, III, s. 193; Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 79.

²⁹⁶Bk. Biren, *Hatıraları*, I, s. XLIV.

II.10. SAKIZLI ARMENAK EFENDİ* (2 Haziran 1919-1 Kasım 1922)

25 Aralık 1871 tarihinde İstanbul'da doğan Armenak Efendi, Hazine-i Hassa Nazırı Sakızlı Ohannes Paşa'nın oğludur²⁹⁷. Mekteb-i Sultanide matematik, fen bilimleri, Fransız Edebiyatı, tarih ve coğrafya dersleri aldıktan sonra 13 Temmuz 1889'da Paris'e giderek üç yıl Paris Hukuk Mektebinde ve iki yıl da Siyasî İlimler Mektebinde okudu. 5 Ağustos 1892'de hukuk mezunu olarak şahadetname aldı. Türkçe, Ermenice ve Fransızca okuryazar olan Armenak Efendi, İngilizceye de aşinadır²⁹⁸. Ayrıca Kovork Pamukciyan, Armenak Efendi'nin sanat tarihçisi olduğunu da kaydetmektedir²⁹⁹.

9 Mayıs 1893'te Müşterek Reji İdaresi İstişare Hukuku Şubesine memur edilen Armenak Efendi, 26 Kasım 1896'da banka ve borsa işleriyle ilgilenmek üzere Paris'e gönderildi³⁰⁰. Armenak Efendi, 30 Ocak 1898'de Hazine-i Celile-i Maliye Düyûn-u Umûmiyye Muhasebesi Kalemine memur olarak girdi ve 3 Şubat 1900'da buradan ayrılarak Maliye Hazinesi Tercüme ve Tahrirat-ı Ecnebi Maliye Kalemine tayin edildi. Armenak Efendi, 19 Nisan 1902'de aynı kalemin Mümeyyiz-i Saniliğine nakledildi. 4 Mart 1903'te bu görevinden ayrılarak Maliye Nezareti Celilesi Müsteşar Muavinliğine getirildi. 10 Ağustos 1908'de Hazine-i Celile-i Düyûn-ı Umûmiyye Muhasebeciliğine ve 13 Ekim 1909'da Divan-ı Muhasebat Birinci Daire Reisi Saniliğine tayin edilen³⁰¹ Armenak Efendi, 6 Mart 1919'da Divan-ı Muhasebat Riyaseti vekâletine, 2 Haziran

*Sakızlı Armenak Efendi'ye ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

²⁹⁷T.C. Sayıştay Başkanlığı Müzesi, *Armenak Sakızlı Sicil Dosyası*; Çarkcıyan, *Ermeniler*, s. 139.

²⁹⁸BOA, *DH.SAİD*, Nu. 95/203, Tarihsiz.

²⁹⁹Kovork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar*, IV, İstanbul 2003, s. 344.

³⁰⁰BOA, *DH.SAİD*, Nu. 95/203, Tarihsiz.

³⁰¹BOA, *DH.SAİD*, Nu. 95/203, Tarihsiz; T.C. Sayıştay Başkanlığı Müzesi, *Armenak Sakızlı Sicil Dosyası*. Bu kısımda tarihlerdeki çelişkilerden dolayı Başbakanlık Osmanlı Arşivi sicil kaydındaki rumi tarihler esas alınmıştır.

1919'da ise Divan-ı Muhasebat Reisliğine getirildi ve İstanbul Hükümeti'nin lağvına kadar (1 Kasım 1922) bu görevine devam etti³⁰².

Armenak Efendi'nin salise ile başlayan rütbesi, rütbe-i evvel sınıf-ı evveline kadar yükseldi. Ayrıca Armenak Efendi'ye memuriyeti boyunca dördüncü rütbe Osmani Nişanı, ikinci rütbe Mecidi Nişanı, birinci rütbe Mecidi Nişanı ve Rusya tarafından da birinci rütbeden bir nişan verildi³⁰³.

19 Mayıs 1926 ile 20 Mayıs 1942 tarihleri arasında Paris'te bulunan Armenak Efendi, 1942 yılında Divan-ı Muhasebat Riyasetine bir dilekçeyle başvurarak, 2 Haziran 1919 tarihinde Divan-ı Muhasebat Reisliğine tayin edilerek İstanbul Hükümetinin lağvına kadar bu görevde kaldığını bildirmiş, yaşının 65'i geçtiğini ve 25 senelik devlet hizmetine binaen kendisine tekaüd maaşı bağlanmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Divan-ı Muhasebat Riyaseti tarafından Armenak Efendi'nin görevden ayrılış tarihinin tespiti için Armenak'ın ifadesi üzerine, eski divandan naklen gelerek hâlen divanda bulunan ve o dönemde divanda memur olan kişilerin tanıklığına başvurularak malumat istenmiştir. Alınan malumat üzerine Armenak Efendi'nin 1 Kasım 1922'ye kadar bu görevde kaldığı tespit edilmiştir. Ayrıca Hariciye Nezareti aracılığıyla Armenak Efendi'nin Paris'te bulunduğu süre içinde tekaüd hakkını ortadan kaldıracak sakıncalı³⁰⁴ bir vazifede bulunup bulunmadığı araştırılmıştır. Fransa Büyükelçiliğinden gelen cevapta Armenak Efendi'nin Paris'te bulunduğu sırada gazetecilik ve yazarlıktan başka bir işle uğraşmadığı

³⁰²T.C. Sayıştay Başkanlığı Müzesi, *Armenak Sakızlı Sicil Dosyası*.

³⁰³BOA, *DH.SAİD*, Nu. 95/203, Tarihsiz.

³⁰⁴Taşnak Komitesi Reisi Noradonikyan ile sıkı teması olması ihtimali göz önünde bulundurularak Armenak Efendi'nin Paris'e gidiş geliş kayıtları bile incelenmiştir.

kaydedilmiştir. Yapılan tahkikat sonucunda Armenak Efendi'ye emekli maaşı bağlanmış ve vefatından sonra (1944)³⁰⁵ da eşi Olimbiya Sakızyan maaş almaya devam etmiştir³⁰⁶.

Armenak Efendi, 1933 yılında Paris'te *Anahid* adlı bir dergi yayınlamıştır. 1940 yılında Paris'te basılan *Pages d'Art Arménien* adlı bir kitabı vardır. Ayrıca Armenak Efendi'nin "Topkapı Müzesi'nde Manaslar Tarafından Çizilmiş Padişah Portreleri" ve "Manaslar, Bir Ermeni Ressamlar Hanedanı" isimli makaleleri vardır³⁰⁷.

³⁰⁵Çarkcıyan, *Ermeniler*, s. 139; Pamukciyan, *Tarihe Katkılar*, IV, s. 344.

³⁰⁶T.C. Sayıştay Başkanlığı Müzesi, *Armenak Sakızlı Sicil Dosyası*.

³⁰⁷Pamukciyan, *Tarihe Katkılar*, III, s. 17,45, 212.

III. BÖLÜM: CUMHURİYET DÖNEMİ DİVAN-I MUHASEBAT REİSLERİ

III.1. ALİ FUAT AĞRALI*

(1. Kez: 12 Aralık 1923 - 01 Kasım 1927)(2. Kez: 29 Mart 1931 - 25 Ekim 1933)

Ali Fuat Bey, 1878 yılında Midilli'nin Ağra köyünde doğdu. Soyadı kanunundan sonra kendi isteği üzere doğduğu köyün adı Ağra'ya nispeten Ağralı soyadını aldı³⁰⁸. Ağralı'nın babası Edirne Defterdarlarından İbrahim Ethem Efendi, annesi Fatma Zehra Hanım'dır. Ali Fuat Bey ilköğrenimini Darülmülkiye'de gördü. Burada beş yıl kadar Arap Edebiyatı dersleri de aldı. Lise eğitimini Mamuretülaziz (Elazığ) Mekteb-i İdadisinde tamamlayan Ağralı, 1903 yılında Mülkiye Mektebini, 1909 yılında da Hukuk Mektebini birincilikle bitirdi ve Türkiye'nin ilk Hukuk Doktoru oldu³⁰⁹. İyi derecede Arapça, Farsça ve Fransızca bilen Ağralı, 1904 yılında *Tühfetül Ezkiya* adlı Arapça eseri Türkçeye çevirdi³¹⁰.

Memuriyet hayatına 28 Ekim 1897 tarihinde Mamuretülaziz Merkez Maarif Mütercimliğiyle başlayan Ağralı, 21 Kasım 1899 tarihinde bu görevden istifa etti. 27 Ekim 1903 tarihinde Sadaret Mektubi Kalemî Mülazımlığı görevine başlayan Ali Fuat Bey, 16 Kasım 1904 tarihinde bu kurumun kâtipliğine terfi ettirildi. 12 Nisan 1904 tarihinde Maliye Nezareti Meclisi Maliye Kalemî Kâtipliği görevine başladı. 11 Ekim 1908 tarihinde Encümen-i Umumi Maliye Kalemî Kâtipliği görevine getirilen Ali Fuat Bey, 14 Kasım 1909'da Hesabat Şubesi Devair Hesabat Kalemî Kâtipliğine atandı. 20 Mayıs 1910

*Ali Fuat Ağralı'ya ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

³⁰⁸ Cumhuriyet'in ilanından sonra Ali Fuat Bey'in nüfus kayıtlarında doğum yeri Ağra, nüfusa kayıtlı olduğu yer ise İstanbul olarak görülmektedir.

³⁰⁹ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi*, III, Ankara 1995, s. 388.

³¹⁰ T.C. Sayıştay Başkanlığı Personel Daire Müdürlüğü Arşivi, *Ali Fuat Ağralı Dosyası*; Akgündüz, *Sayıştay Tarihi*, s. 289.

tarihinde Vilayat Hesap Kalemi Mümeyyizi Saniliği görevine getirildi. 18 Nisan 1914 tarihinde Diyarbekir Vilayeti Defterdarlığı, 23 Ekim 1915'te Kastamonu Vilayeti Defterdarlığı ve 2 Mart 1917 tarihinde Halep Vilayeti Defterdarlığı görevlerine başladı. Ali Fuat Bey, 20 Eylül 1917 tarihinde Posta, Telgraf Nezareti Muhasebe Müdürü oldu. 7 Ağustos 1918 tarihinde Bahriye Nezareti Muhasebe Müdürlüğü görevine başladı. Fakat İstanbul'un işgali nedeniyle kaçarak İzmir-Akhisar cephesinde görev aldı³¹¹. Ali Fuat Bey, 13 Mayıs 1921 tarihinde Maliye Vekaleti Muhasebesi Umûmiyye Müdür Muavinliği görevine başladı. Ali Fuat Bey, 11 Şubat 1923'te yapılan Divan-ı Muhasebat reislik seçiminde reis adayı oldu ve bu seçimde 132 oy alarak Cumhuriyet döneminin ilk Divan-ı Muhasebat Reisi oldu³¹². Reislik görevine 12 Şubat 1923 tarihinde başlayan Ağralı'nın ilk dönem Divan-ı Muhasebat Reisliği, yaklaşık dört yıl sürdü. Ali Fuat Bey, 1 Eylül 1927 tarihinde İstanbul Mebusu seçildiği için Divan-ı Muhasebat Reisliğinden ayrıldı. Ali Fuat Bey, 26 Mart 1931 tarihinde mebusluktan istifa etti. 29 Mart 1931'de Divan-ı Muhasebat Reisliği görevine tekrar getirilen Ali Fuat Ağralı, bu görevinden sonra 26 Ekim 1933'te Elazığ Mebusu seçildi. Mebusluk görevine ek olarak 28 Ekim 1933'te Nafia Vekilliğine³¹³ getirildi. O dönemde Maliye Vekili olan Çankırı Mebusu Mustafa Abdulhalik Efendi'nin sağlık sorunları nedeniyle bıraktığı vekillik görevine 4 Şubat 1934'te getirilen Ali Fuat Bey, yine o sırada yürüttüğü Nafia Vekilliğini vekaleten sürdürdü. Ali Fuat Bey, Maliye Vekilliğine 26 Mart 1935'e kadar devam etti ve 28 Mart 1935'te buradan emekli oldu. Aynı zamanda Divan-ı Muhasebattan da emekliye ayrıldı³¹⁴. Ali Fuat Bey 1933-1946

³¹¹ Öztürk, *Parlamento*, III, s. 389.

³¹² Gürhan, "Tarihsel Gelişimi", s. 41.

³¹³ Bu tarihlerde kullanılan vekalet terimi, günümüzdeki bakanlık kurumuna, vekil terimi ise bakan unvanına karşılık gelmektedir.

³¹⁴ T.C. Sayıştay Başkanlığı Personel Daire Müdürlüğü Arşivi, *Ali Fuat Ağralı Dosyası*.

yılları arasında yaptığı Elazığ Mebusluğunu³¹⁵, bağlı bulunduğu CHP³¹⁶'de ortaya çıkan görüş ayrılığı nedeniyle bırakarak partisinden de ayrıldı³¹⁷.

Ali Fuat Bey, Anadolu'nun işgali yıllarında İzmir - Akhisar cephesinde Millî Mücadele'ye destek verdi. Lozan Barış Konferansı'na katılan heyete malî müşavir olarak iştirak eden Ali Fuat Bey, burada İsmet İnönü'nün danışmanlığını ve Türk heyetinin saymanlığını yaptı³¹⁸.

Ali Fuat Ağralı, memuriyeti süresince takdire değer hizmetlerinden dolayı Mecidi Nişanı, Lozan'daki malî müşavirliği nedeniyle TBMM takdirnamesi, Hukuk Fakültesindeki başarısından dolayı Altın Maarif Madalyası ve Millî Mücadele'deki hizmetlerinden dolayı kırmızı şeritli İstiklal Madalyası ile onurlandırıldı³¹⁹.

Hayatının son dönemlerini, uzun müddet kendine ıstırap veren bir hastalığın pençesinde geçiren Ağralı, 11 Mayıs 1957'de İzmir'de vefat etti. Bir çocuk sahibi olan Ağralı'nın 1944 yılında boşanmayla biten bir evliliği oldu. Ali Fuat Bey, vasiyeti üzerine İstanbul Zincirlikuyu Mezarlığı'ndaki aile kabristanına defnedildi³²⁰.

Cemal Kutay *Bir Solukta Atatürk* adlı kitabına aldığı bir hatırayla Ali Fuat Ağralı'nın yaşadığı ilginç bir olayı anlatırken hem bizi tebessüm ettirir hem de gönüllerimizi derinden duygulandırır. Aşağıya alınan bu hatıranın kahramanları Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Ali Fuat Ağralı ve bir Mehmetçiktir:

³¹⁵ BCA, 030 0 010 000 000 76 499 5 4(28 Mart 1939).

³¹⁶ Cumhuriyet Halk Fırkası 1935'teki 4. kurultayından sonra Cumhuriyet Halk Partisi adını almıştır.

³¹⁷ Öztürk, *Parlamento*, III, s. 389.

³¹⁸ Gürhan, "Sayıştay'ın Tarihsel Gelişimi", s. 41; Öztürk, *Parlamento*, III, s. 389.

³¹⁹ T.C. Sayıştay Başkanlığı Personel Daire Müdürlüğü Arşivi, *Ali Fuat Ağralı Dosyası*.

³²⁰ *Milliyet*, 12 Mayıs 1957, s. 1.

Mustafa Kemal Atatürk, bir gün çiftliğinden dönerken Maliye Vekaletine uğrar. Buradan o zamanlar Maliye Bakanı olan Fuat Ağralı'yı alan Atatürk, birlikte özel bir konuyu sohbete başlarlar. Sohbetlerini Çankaya'ya gelene kadar aracın içinde yapan ikili buradan sonra yürüyerek sohbetlerine devam edeceklerdir. Tam bu esnada sırtına yüklediği yol çantasıyla karşı kaldırımında ağır ağır yürüyen bir Mehmetçik görürler. Gazi, yanındakilere işaret ederek Mehmetçiği yanına getirtir.

Atatürk, yanına gelen Mehmetçiğe:

– Nereye gidiyorsun? diye sorar.

Mehmetçik:

– Terhis tezkeremi aldım, köyüme dönüyorum Paşam, der.

Atatürk, önünde duran Mehmetçiğin üzerindeki kıyafete dikkatlice bakar. Mehmetçiğin kıyafeti çok eskidir.

Atatürk, bunun üzerine Mehmetçiğe:

– Ne kadar yolluk aldın, diye sorar.

Mehmetçik:

– On beş liram var bir de köyden üç lira göndermişlerdi o biriktirdiğim var.

Atatürk:

– Ne alacaksın köye giderken?

Mehmetçik:

– Küçük bir şey alacağım.

Atatürk, Mehmetçiğin bu durumuna üzüldü ve bir şeyler yapmak ister, o anda yanında bulunan Ali Fuat Bey'i işaret ederek Mehmetçiğe:

– Bu yanımda gördüğün adam Türkiye'nin para babasıdır. Şimdi onunla güreş tutacaksın şayet onun sırtını yere getirirsen sana yüz lira verecek, der.

Ali Fuat Bey, tedirgin bir şekilde:

– Aman Paşam... Ben zayıf, cılız adamın biriyim. Hem güreşmeyi de bilmem sadece adını bilirim, der.

Atatürk, Ali Fuat Bey'in bu sözlerini duymaz bile. Mehmetçiğe dönüp:

– Hadi bakalım Mehmet hazırlan! der.

Ali Fuat Bey, üzerine gelen Mehmetçiğin tek hamlesiyle yere düşer ve güreşi kaybeder. Mehmetçik kazandığı için sevinçlidir. Ali Fuat Bey ise bu olaydan yara almadığı için mutludur. Her ikisi de ayağa kalkar.

Atatürk, Ali Fuat Bey'e:

– Hadi çıkar yüz lirayı, der.

Ali Fuat Bey, elini cüzdanına atar ancak cüzdanında o kadar parası yoktur. Bunun üzerine Atatürk'e dönüp:

– Paşam, yanımda bir ellilik bir de iki lira bozuk para var, der.

Atatürk, söz verdiği yüz lirayı Mehmetçiğe vermek istediği için Ali Fuat Bey'in kolundaki saate dikkat çeker ve:

– Bak ne güzel saatin var epey de eder, der.

Ali Fuat Bey:

– Paşam bu saat babamın yadigârı, der.

Atatürk:

– Olsun, adresine yüz lira yollar saatini alırsın.

Mehmetçiğe dönerek:

– Sen de saati iyi muhafaza et. Yüz liran geldiğinde geri yollarsın, der.

Ali Fuat Bey, askerın adresine yüz lirayı gönderir ve babasından yadigâr kol saatini geri alır³²¹.

³²¹Cemal Kutay, *Bir Solukta Atatürk*, İstanbul 2008, s. 198-201.

III.2. MEHMET SEYFETTİN ORAN* (14 Aralık 1933-20 Nisan 1951)

Mehmet Seyfettin Oran, 1882 yılında İstanbul'da doğdu. Babası Gümrük Memuru Mahmut Bey, annesi Fatma Nafia Hanım'dır. Mehmet Seyfettin Oran'a, yakın çevresi ve mesai arkadaşları "Seyfi Oran" şeklinde hitap ederlerdi. Mehmet Seyfettin Oran, TBMM'de resmî yazışmalarında da Seyfi Oran adını kullandı³²².

Seyfi Oran, eğitimine önce Soğuk Çeşme Askerî Rüştiyesinde başladı ve Vefa İdadisinde devam etti. Vefa'daki eğitimini 1901 yılında bitiren Seyfi Oran, yükseköğrenimini Mekteb-i Mülkiyede tamamladı. 1903'te Mülkiye'ye giren Seyfi Bey, 7 Temmuz 1906'da bu okuldan iyi bir dereceyle mezun oldu. Seyfi Oran, iyi derecede Fransızca bilirdi³²³.

Devlet hizmetine Muhasebe-i Umûmiyye Hesabat-ı Merkeziye Şubesi Merkez Kalemi Mülazımlığı göreviyle 16 Ocak 1907'de başlayan Seyfi Oran, 14 Şubat 1907'de Muhasebe-i Umûmiyye Hesabat-ı Merkeziye Şubesi Merkez Kalemi Kâtipliğine başladı. Seyfi Oran, 14 Eylül 1909'da Divan-ı Muhasebat Sınıf-ı Sani Mülazımlığı görevine atandı ve 7 Şubat 1910'da burada mümeyyizliğe terfi etti. Seyfi Bey, 20 Mart 1913'te Varidat Kısım-ı Evvel Mümeyyizi olarak görev aldıktan sonra 29 Mayıs 1913 tarihine kadar bu kurumda üçüncü şube muavinliği yaptı. 15 Şubat 1914'te Muhasebe-i Maliye Müdürlüğüne getirilen Seyfi Oran, 31 Mayıs 1920'de İstanbul Hükümetinin ilgasıyla açıkta kaldı. 19 Kasım 1922 tarihinde yine bu kuruma birinci sınıf maliye müfettişliği göreviyle tayin olundu. 7 Temmuz 1923'te Maliye Vekaleti Müsteşarlığı görevine getirilen Seyfi Oran, 2 Mayıs 1925'te Tütün İnhisarı Umum Müdür vekili olarak tayin edildikten

*Mehmet Seyfettin Oran'a ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

³²²T.C. Sayıştay Başkanlığı Personel Daire Müdürlüğü Arşivi, *Seyfi Oran Dosyası*.

³²³Aynı yer.

sonra 1 Eylül 1926'da bu kurumun müdürü oldu. 21 Temmuz 1931'de Divan-ı Muhasebat İkinci Reisliğine atanan Seyfi Oran, Divan-ı Muhasebat Reisliği yapan Ali Fuat Ağralı'nın 31 Ekim 1933'te Nafia Vekili olmasından sonra Divan-ı Muhasebat Riyaseti vekaletine ve ardından da 14 Aralık 1933'te Divan-ı Muhasebat Reisliğine getirildi. Seyfi Oran, ayrıca Vakıflar Bankası İdare Meclisi Reisliğiyle Türk Ticaret Bankası İdare Meclisi Reisliği görevlerinde de bulundu³²⁴.

Seyfi Oran, 1948'de Divan-ı Muhasebat Reisiyken altmış beş yaşına girdiği için emekliliğini istedi ancak TBMM'nin özel isteği üzerine bu görevi üç yıl daha uzatıldı. 4 Nisan 1951'de emekli olan Seyfi Bey'in üç yıl gecikmeyle emekli edilmesine dair dilekçesini tekrar değerlendiren dönemin Meclis Başkanı Refik Koraltan, bu dilekçeye cevaben yazdığı resmî yazıda şu ifadelerle yer verdi: "Büyük gayret ve hizmetleriniz Türkiye Büyük Millet Meclisi tarihinde her vakit takdirle anılacaktır. Kıymetli mesainizden ve değerli varlığınızdaki ayrılmanın üzüntüsü, yanı başında sizi takip edecek sayın mesai arkadaşlarınıza bu güzel hatıraları bırakmanın zevkini tadarak müteselli olacağız. Bundan sonraki görevlerinizde de başarılı olmanız dileğiyle³²⁵".

Seyfi Oran, Divan-ı Muhasebat Reisliğini yaklaşık yirmi yıl yaptı. Bu yönüyle de Divan-ı Muhasebat Reisliğini en uzun süre yürüten kişi oldu. Seyfi Oran, Divan-ı Muhasebat Reisliğinden emekli olduktan sonra 16 Eylül 1951 tarihinde yapılan milletvekilliği ara seçiminde Demokrat Parti İstanbul Milletvekilliği için aday gösterildi ve seçimden sonra da İstanbul Milletvekili oldu³²⁶. Memuriyetinden sonra kamu hizmetine siyasî alanda da devam eden Seyfi Oran, kendi hakkında sarf edilen takdir dolu sözlere ne

³²⁴Aynı yer.

³²⁵Aynı yer.

³²⁶BCA,030 0 010 000 000 77 514 8 1, (21 Eylül 1951);BCA,030 0 010 000 000 77 514 8 2, (21 Eylül 1951); *Milliyet*, 26 Ağustos 1951, s. 1.

kadar layık olduğunu da gösterdi. Vefatından önce Vakıflar Bankası İdare Meclisi Reisliği görevini yürüten Mehmet Seyfettin Oran, 18 Temmuz 1959'da 77 yaşındayken İstanbul'da Hakk'ın rahmetine kavuştu. Kendisi evli ve iki çocuk babasıydı³²⁷.

³²⁷T.C. Sayıştay Başkanlığı Personel Daire Müdürlüğü Arşivi, *Seyfi Oran Dosyası*.

III.3. MEHMET MÜMTAZ TARHAN* (21 Aralık 1951-8 Mayıs 1954)

Mehmet Mümtaz Tarhan, 1906'da İstanbul'da doğdu. Babası Abdulhalim Efendi, annesi Hatice Hanım'dır. Ortaöğrenimine Sivas Lisesinde başlayan Tarhan, daha sonra Maliye Mektebine devam etti, yükseköğrenimini de 1930'da Ankara Hukuk Fakültesini bitirerek tamamladı³²⁸.

Mümtaz Tarhan, memuriyetine 8 Ocak 1923'te İzmir Tütün İnhisar İdaresi Başmüdüriyetinde Sevk Memur Muavini olarak başladı. 2 Nisan 1925'te Ankara Vilayeti Muhasebe-i Hususiye Mukayyitliğine atanan Tarhan, 4 Ekim 1925'te Ticaret Vekaleti Muhasebe Müdüriyeti Kâtipliğine getirildi. Daha sonra 27 Nisan 1926'da Maliye Vekaleti Muhasebe-i Umûmiyye Müdürlüğü Umumi Tetkik Memurluğu görevine başlayan Mümtaz Tarhan, 6 Aralık 1926'da Birinci Sınıf Tetkik Memurluğuna nakledildi. 1 Ağustos 1927'de Kavanin ve Muamelat Müdüriyeti İkinci Mümeyyizliğine getirilen Mümtaz Tarhan, 1 Haziran 1928'de Birinci Mümeyyizliğe terfi ettirildi. 28 Temmuz 1934'te Muhasebat-ı Umûmiyye ve Kavanin-i Muamelat Müdürlüğüne getirilen Mümtaz Tarhan, 7 Şubat 1936'da Üsküdar Yakası Tahakkuk Müdürlüğüne³²⁹ getirildi. Mümtaz Tarhan, 1 Eylül 1936'da İstanbul Varidat Müdürü oldu. Bu görevinden 20 Ağustos 1939'da ayrılan Mümtaz Tarhan, 5 Eylül 1939'da İzmir Defterdarlığı'na atandı. Edirne Yedek Subay Okuluna alınan Mümtaz Bey, aynı zamanda İzmir Defterdarlığı görevine de devam etti. Memuriyeti boyunca aşama kaydeden Mümtaz Tarhan, 7 Mart 1946'da Tapu ve Kadastro Müdürlüğü görevine başladı. Bu görevde yaklaşık beş yıl bulunduktan sonra Meclis tarafından 17 Aralık 1951'de Divan-ı Muhasebat Birinci Reisliğine getirildi. Bu görevine

*Mehmet Mümtaz Tarhan'a ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

³²⁸T.C. Sayıştay Başkanlığı Personel Daire Müdürlüğü Arşivi, *Mümtaz Tarhan Dosyası*.

³²⁹ BCA, 030 0 011 001 000 101 5 5, (7 Şubat 1936).

21 Aralık 1951’de başlayan Mümtaz Tarhan, 8 Mayıs 1954 tarihine kadar bu görevde kaldı. Divan-ı Muhasebat Reisliğinden emekli olduktan sonra siyasete atılan Mümtaz Tarhan, bir dönem Ankara Mebusluğu ve Çalışma Bakanlığı³³⁰ yaptı. Mümtaz Tarhan, 20 Kasım 1957’de İstanbul Valiliği ve Belediye Reisliği görevine de aynı anda atandı³³¹.

Mümtaz Tarhan, devlet görevi yanında eğitim ve sosyal hayat alanında da çok çaba gösterdi bu alanda önemli adımlar atılmasına vesile oldu. Mesela, Tapu ve Kadastro Müdürlüğü yaparken ülkemizde ilk kez dört yıllık harita ve kadastro bölümünün açılmasına öncülük etti. Ayrıca Tarhan Eğitim Kolejiyle Türk eğitimine katkıda bulundu. Mümtaz Tarhan’ın Türkiye Futbol Federasyonu Başkanlığı yapması ve çeşitli spor kulüplerinin kurulmasına katkısı³³² da onun sosyal yönünü ortaya koyan örneklerdendir. Mümtaz Tarhan, çeşitli konularda birçok eser kaleme aldı: *Artırma ve Eksiltme Kanunu Şerh ve İzahı* (1940) (Fransızcaya da çevrildi.), *Olgunluğumuzun Panoraması* (1940), *Medeni Kanununun Genel Esasları* (1947), *Ölünceye Kadar Bakma Akdi* (1948), *Mukayeseli Dünya Kadastro* (1949)³³³ ve *Sahifeler Arasında Öğretmen* (1958)³³⁴ onun eserleridir.

Mümtaz Tarhan, 27 Mayıs 1960 askerî darbesinden sonra istimlak davası sebebiyle Yassıda’da yargılandı ve beraat etti³³⁵.

Aynı zamanda gayri meşru servet iktisabı iddiasıyla Tarhan hakkında açılan davada tüm mal varlığına haciz konmuştur. Bunun üzerine Tarhan, mal beyanını

³³⁰ *Milliyet*, 26 Haziran 1957, s. 1.

³³¹ T.C. Sayıştay Başkanlığı Personel Daire Müdürlüğü Arşivi, *Mümtaz Tarhan Dosyası*; BCA, 030 18 01 02 147 59, (20 Kasım 1957)

³³² Erol Köktürk, *Taşınmaz Mülkiyetinin Evinde Yaşam Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü 1960-2000*, Ankara 2004, s. 37-40.

³³³ Aynı yer.

³³⁴ Mümtaz Tarhan, *Sahifeler Arasında Öğretmen*, Ankara 1958.

³³⁵ <http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2000/04/20/199727.asp/31.03.2012>.

Yassıada'da iken tahminen doldurduğunu söyleyerek eksik kalan bazı kalemleri eklemiş ayrıca mal varlığı ve beyanı arasındaki farkın, bir gayrimenkulün ekspertiz raporunda değerinin çok üzerinde olarak tahmin edilmesi nedeniyle ortaya çıktığını belirterek beraatını istemiş ve dava Tarhan'ın lehine sonuçlanmıştır.³³⁶

Hayatı boyunca önemli görevlerde bulunan Tarhan, 19 Ocak 1970 tarihinde vefat etti³³⁷. Maliyeci, hukukçu ve eğitimci kimliğiyle tanınan Mümtaz Bey, evli ve iki çocuk babasıydı³³⁸.

³³⁶ BCA, 010 09 249 767 1 3, (24 Temmuz 1961); BCA, 010 09 249 767 1 8, (3 Kasım 1961); BCA, 010 09 249 767 1 10, (24 Ekim 1961); BCA, 010 09 249 767 1 14, (30 Eylül 1961); BCA, 010 09 249 767 1 15, (6 Ekim 1961).

³³⁷ *Milliyet*, 20 Ocak 1970, s. 1.

³³⁸ T.C. Sayıştay Başkanlığı Personel Daire Müdürlüğü Arşivi, *Mümtaz Tarhan Dosyası*.

III.4. MUHİTTİN GÜRÜN* (22 Aralık 1954-24 Mayıs 1962)

Muhittin Gürün, 20 Mart 1914'te Çankırı'da doğdu. Babası maliye memurlarından Şükrü Bey, annesi Adviyeye Hanım'dır. İlköğrenimini Çankırı'da tamamlayan Muhittin Gürün, liseye Ankara Taş Mektepte başladı daha sonra parasız yatılı imtihanlarını kazanarak Ankara Erkek Lisesine geçti ve 15 Temmuz 1931'de buradan mezun oldu. Muhittin Bey, İstanbul Mülkiye Mektebi sınavını kazandı ve 12 Temmuz 1934'te bu mektebin malî şubesinden birincilikle mezun oldu³³⁹. Bu başarısı sebebiyle Mülkiye Mektebinin o zamanki müdürü Şükrü Bey, dönemin Maliye Bakanı Fuat Ağralı'ya verilmek üzere, Ankara'ya dönecek Muhittin Gürün'e bir mektup verdi. Ankara'ya gelen Muhittin Gürün, bu mektubu Fuat Ağralı'ya teslim etti. Mektupta Şükrü Bey'in Muhittin Gürün hakkındaki takdirleri vardır. Bunun üzerine Fuat Ağralı, Muhittin Gürün'ün derhal maliyede işe alınmasını ister ve bu doğrultuda emir verir.³⁴⁰

Böylece Muhittin Gürün, memuriyet hayatına 30 Temmuz 1934'te Maliye Vekaleti Bütçe Müdürlüğü 1. Sınıf Tetkik Memuru Adayı olarak başladı. Gürün, 7 Mart 1935'te Maliye Müfettiş Muavinliği görevine terfi ettirildi. 1 Eylül 1936'da teğmen olarak Çankırı'da askerlik hizmetine başladı. Terhisinin ardından hayalini kurduğu maliye müfettişliği sınavlarına giren Gürün, 12 Mart 1938'de Maliye Müfettişliği görevine getirildi³⁴¹. Bu görevinde 1. sınıf Maliye Müfettişliğine kadar yükseldi. Muhittin Gürün, 15

*Muhittin Gürün'e ait fotoğraflar için bk. Ekler/Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili Görseller.

³³⁹T.C. Sayıştay Başkanlığı Personel Daire Müdürlüğü Arşivi, *Muhittin Gürün Dosyası*.

³⁴⁰<http://www.mmd.org.tr/sidebar/soylesiler/muhittin-gurunle/> 02 Nisan 2012.

³⁴¹BCA, 030 0 011 001 000 119 7 9, (12 Mart 1938). Muhittin Gürün, yıllarca hayalini kurduğu bu meslekte ilk gün yaşadıklarını ve hissiyatını şu şekilde ifade etmiştir: Teftiş Heyetine girince dünyayı kurmuşum gibi hissettim. Bana bir çanta verdiler “birkaç müfettişin eskittiği bu” dediler “demirbaş”, bir çek defteri verdiler “bundan” dediler “aylığımı alacaksın”, bir de hüviyet varakası verdiler İsmet İnönü imzalı. O zaman Taşhan'da bir kahve vardı, oraya gittim ve bir yorgunluk kahvesi içtim. Bu metin, 24 Haziran 2003 salı günü

Aralık 1943 - 30 Eylül 1950 tarihleri arasında Maliye Okulunda (1. sınıf) hukuk dersi, (2. sınıf) iktisat ve masraf kanunları dersleri öğretmenliği yaptı. Muhittin Gürün, 22 Şubat 1946'da Bütçe ve Malî Kontrol Genel Müdür Muavinliğine atandı³⁴². Bu görevdeyken araştırma yapmak ve Congr s International de Fiscalite'ye Maliye Bakanlığı adına katılmak üzere 30 Haziran 1947'de Lahey'e gitti³⁴³. 1 Temmuz 1949'da Maliye Bakanlığı Müsteşar Yardımcılıđı³⁴⁴ görevine getirilen Gürün, 23 Haziran 1950'de Maliye Bakanlığı Bütçe ve Malî Kontrol Genel Müdürü oldu³⁴⁵. Muhittin Gürün, buradaki görevinden sonra 21 Aralık 1951'de Divan-ı Muhasebat 3. Daire Reisi oldu. Divan-ı Muhasebat Reisliđine³⁴⁶ ise 22 Aralık 1954 tarihinde bařladı³⁴⁷. Sayıştay başkanlığı esnasında 3 Mayıs 1959 tarihinde Brezilya'nın Rio de Janeiro şehrinde gerçekleştirilen "Yüksek Malî Murakabe Teşekküllerinin Milletlerarası 3. Kongresi"ne ülkemizi temsilen delege olarak katılmıřtır³⁴⁸. Sayıřtay³⁴⁹ Genel Kurulunca 22 Aralık 1960 tarihinde Temsilciler

Maliye Müfettişleri Derneği tarafından yapılan söyleşiden alınmıştır. bk. <http://www.mmd.org.tr/sidebar/soylesiler/muhittin-gurunle/> / 02 Nisan 2012.

³⁴² BCA, 0300 011 001 000 180 5 13, (22 Şubat 1946).

³⁴³ BCA, 030 0 018 001 002 114 47 5, (30 Haziran 1947).

³⁴⁴ BCA, 030 0 011 001 000 206 18 14, (29 Haziran 1949).

³⁴⁵ BCA, 030 0 011 001 000 214 20 19, (18 Haziran 1950).

³⁴⁶ *T.C. Resmî Gazete*, 25 Aralık 1954, S. 8888, s. 10769. Muhittin Gürün, Sayıştay Başkanlığına seçilmesini ise şöyle anlatmaktadır: "... O sırada Sayıştay Daire Başkanlığı boşalmıştı. Orası için Meclis'e dilekçe verdim. O zaman Meclis seçiyordu Daire Başkanlarını da Başkanını da... Seçime girdik ve büyük çoğunlukla kazandık. Daire Başkanı olduk. Bir sene sonra başkan ayrıldı, orası da boşaldı, bu sefer oraya da talip oldum. Eski meslekten yetişme bir adam var Sayıştay'da eski olduğu için Celal Bayar'ı falan da tanıyor, bir türlü seçim yapılmıyor. Ben de Adnan Menderes'i tanıyorum, şansım orda. Ben bir gün Menderes'ten randevu istedim. 'Nasılsın, iyi misin?' diye beni ayakta karşladı. 'Efendim' dedim 'Birinci Başkanlık var Sayıştay'da boş, aylardır seçim yapılmıyor, ben de talibim.' Menderes 'çok iyi, senden iyi başkan mı bulacağız, ben söylerim hemen seçim yapınlar' dedi. Hakikaten aşağı yukarı bir hafta sonra seçim ilan edildi. Seçim yaptılar o şekilde Sayıştay Başkanı oldum. Bk. <http://www.mmd.org.tr/sidebar/soylesiler/muhittin-gurunle/> / 02 Nisan 2012.

³⁴⁷ T.C. Sayıştay Başkanlığı Personel Daire Müdürlüğü Arşivi, *Muhittin Gürün Dosyası*.

³⁴⁸ BCA, 030 18 01 02 152 15, (30 Mart 1959).

(Kurucular) Meclisine üye seçilmesi üzerine 06 Ocak 1961’de bu görevinden izinli olarak ayrılan Muhittin Gürün, seçimlerden sonra TBMM’nin toplanması ve kurucu meclisin hukuki varlığının sona ermesiyle 26 Ekim 1961’de Sayıştay Birinci Başkanlığı görevine tekrar döndü³⁵⁰.

Muhittin Gürün, 44 sayılı kanun³⁵¹ gereğince Anayasa Mahkemesi Üyeliğine seçildi ve 24 Mayıs 1962’de Sayıştay Başkanlığı görevinden ayrıldı³⁵². On yedi yıl Anayasa Mahkemesi Üyeliği yapan Gürün, yaş haddi sebebiyle 19 Mart 1979’da bu görevinden emekli edildi³⁵³.

Muhittin Gürün’ün Sayıştay Meslek Kursu için kaleme aldığı *Ticaret Muhasebesi Dersleri* adlı bir eseri vardır³⁵⁴. 29 Eylül 2004’te vefat eden Gürün, evli ve bir çocuk babasıydı³⁵⁵.

³⁴⁹ Divan-ı Muhasebat ismi 1961 yılına kadar kullanılmış, 1945-1952 değişikliği ve 1961 Anayasası ile Sayıştay olarak değişmiş, kabul edilmiş ve yerleşmiştir. Bk. Bayar, “Hesap Yargısı”, s. 48.

³⁵⁰ Akgündüz, *Sayıştay Tarihi*, s. 300; *Sayıştay Haber Bülteni*, “Emekli Sayıştay Başkanımız Muhittin Gürün’ü Kaybettik (1914-2004)”, S. 94, Ankara (2004), s. 1.

³⁵¹ Bu kanunla Anayasa Mahkemesi Üyeliğine Sayıştaydan bir kontenjan ayrılmıştır. Bunun üzerine Sayıştay Genel Kurulunda yapılan seçimle Anayasa Mahkemesi Üyeliğine Muhittin Gürün seçilmiştir. bk. <http://www.mmd.org.tr/sidebar/soylesiler/muhittin-gurunle/> 02 Nisan 2012.

³⁵² T.C. Sayıştay Başkanlığı Personel Daire Müdürlüğü Arşivi, *Muhittin Gürün Dosyası*.

³⁵³ *Sayıştay Haber Bülteni*, “Gürün’ü Kaybettik”, s. 1.

³⁵⁴ Ahmet Akgündüz, *Sayıştay Tarihi*, s. 300.

³⁵⁵ *Cumhuriyet*, 1 Ekim 2004, s. 4.

DEĞERLENDİRME/SONUÇ

Bugünkü ismiyle Sayıştay (Divan-ı Muhasebat), modern devletin bir gereği olarak özellikle Avrupa ve diğer dünya ülkelerinde bağımsız bir mali denetleme kurumu olarak bulunmaktadır. Osmanlı Devletindeki kuruluş süreci sancılı olsa da, yaptığı işin çok eski tarihlerden itibaren Türk-İslam devletleri teşkilatında yeri olduğu bilinmektedir. Osmanlı Devletinde de Divan-ı Muhasebat'ın gerekliliği sorgulanmış fakat neticede Osmanlı bürokrasisinde bağımsız bir kurum olarak yer alması çok zaman almamıştır. Söz konusu kurumun kuruluşundan bugüne dek hala ayakta olması modern devlet teşkilatının olmazsa olmaz unsurlarından biri olduğunu göstermektedir.

Osmanlı Devletinin her ne kadar bulunduğu döneme nazaran kuvvetli bir bürokrasiye sahip olduğu söylenebilirse de zaman geçtikçe yani devlet sınırları genişledikçe, işlerin çoğalmasıyla sistem adeta bir çıkmaza girmiş ve birtakım aksaklıklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Sık sık yapılan görev değişiklikleri bu aksaklıkların nedenlerinden biridir. Osmanlı döneminde devlet adamlarının atama sürelerinin çok kısa olduğu görülmektedir. Divan reisleri her ne kadar kayd-ı hayat şartıyla göreve getirilseler de, bu uygulamada pek mümkün olmamıştır. Sürgün, şahsi hesaplaşmalar, ya da uzak bölgelerde meydana gelen huzursuzluklar nedeniyle birkaç ay hatta Mehmed Tevfik Biren örneğinde olduğu gibi yalnızca birkaç gün süren görevlendirmeler olmuştur. Bu görev değişiklikleri terfi ya da uzak bölgeleri kontrol altında tutmak için güvenilir ve tecrübeli insanlar seçmek amacıyla yapılmış olsa da Osmanlı devlet kurumlarının düzensiz ve karmaşık bir yapıya bürünmesine neden olmuştur.

Ayrıca Tanzimat dönemi yenileşme hareketleriyle birlikte bir çok kurumda reform gerçekleştirilmiş, yeni kurumlar açılmış ve bunlara bağlı çok sayıda meclis ve

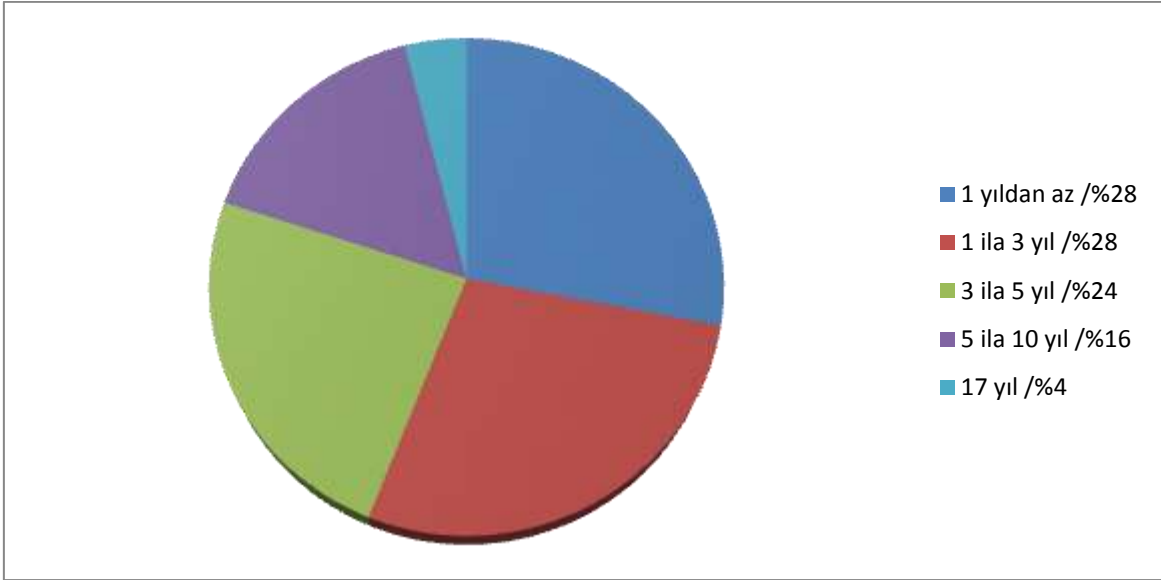
komisyonlar oluşturulmuştur. Fakat yeni düzenin oturması ve işlemesi o kadar kolay olmamış; bu açılan kurum, meclis ve komisyonların çoğu tekrar tekrar kapanıp açılmış, bir diğeriyle birleşip ayrılmış veya isim değişikliğine uğramıştır. Dolayısıyla buralarda çalışan üyeler de sürekli birinden diğeri aktarılarak, sıklıkla görev değişikliğine uğramıştır.

Sık yapılan görev değişikliklerinin hem atanmış kişilerde hem de kurum ve kurum çalışanları üzerinde olumsuz bir etki yaratacağına şüphe yoktur. Bazı Divan reislerinin biyografilerine bakıldığı zaman durumun ciddiyeti daha iyi anlaşılmaktadır. Bir insan ömrüne nasıl sığıdığına hayret edilecek kadar çok görevle karşılaşmaktadır. Bir yıl içinde birkaç göreve atandıkları ve aynı göreve farklı zamanlarda birkaç defa atandıklarını görmektedir. Sık sık birbirinden farklı görevlere atanarak durmadan adaptasyon sürecine giren kimselerin işinde ne kadar ehil olursa olsun yeterince verimli olamayacakları düşünülmektedir.

Divan-ı Muhasebat reisliğine 1862-1961 yılları arasındaki 99 yılda 25 kişiyle 29 kez atama yapılmıştır. Ortalama bir görev süresi belirlemek gerekirse reis başına 3.9, atama başına 3.4 yıllık bir ortalama görev süresi ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar iyi bir ortalama gibi görünse de bu ortalamayı yüksek tutan Cumhuriyet dönemi reislerinin görev süreleridir. Görev sürelerini gösteren grafikte (bk. Grafik 1) görüldüğü gibi 0-3 yıl arası görev yapan reislerin oranının % 50'nin üzerinde olduğu gözönünde bulundurulursa buradaki aksaklık daha kolay anlaşılacaktır. Ancak Tanzimat döneminde oldukça fazla olduğu gözlenen sık ve kısa süreli atamaların Meşrutiyet dönemi boyunca sayısının azaldığı ve süresinin uzadığı görülmektedir. Hatta Cumhuriyet dönemine gelindiğinde istikrarlı bir şekilde uzun süren görev süreleri dikkat çekmektedir.

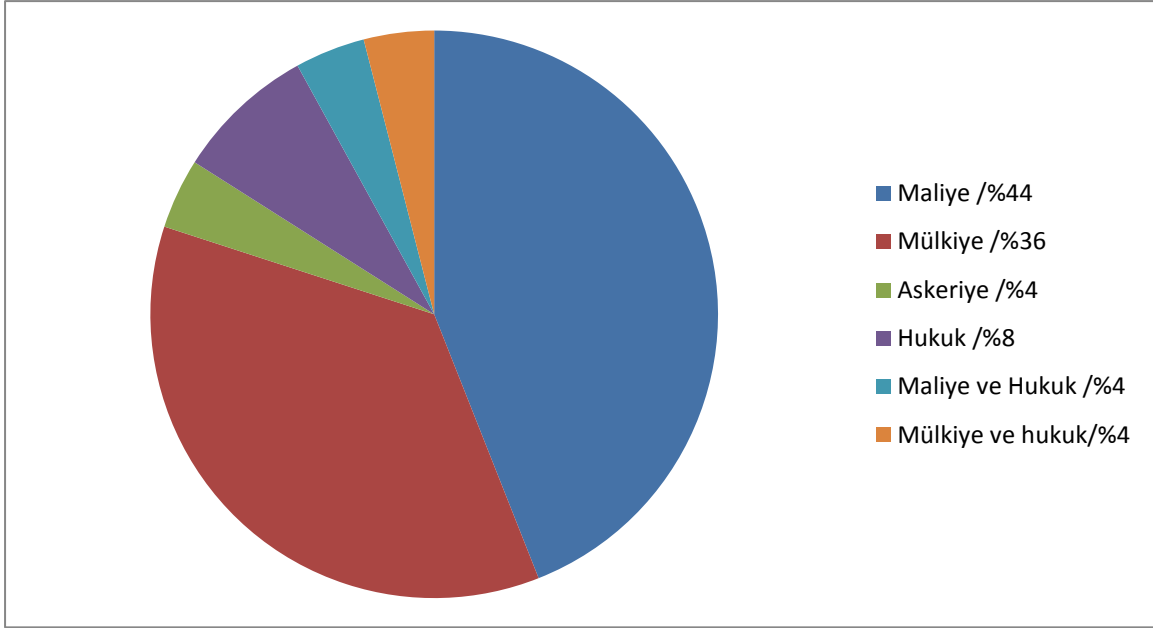
Görev Süresi	1 yıldan az	1-3 yıl	3-5 yıl	5-10 yıl	17 yıl	Toplam
Reis sayısı	7	7	6	4	1	25

Tablo 1: Divan-ı Muhasebat Reislerinin Görev Süreleri

Grafik 1: Divan-ı Muhasebat Reislerinin Görev Sürelerinin Yüzdeler Olarak Dağılımı

Osmanlı döneminde Ahmed Zühdü Paşa, Çamiç Ohannes Efendi, İsmail Zühdü Bey ve Cumhuriyet döneminde Ali Fuat Ağralı 2 kez Divan-ı Muhasebat reisliği yapmışlardır. Atanan reislerin büyük çoğunluğu köken itibariyle maliye ve mülkiye memurları sınıfından gelmektedir. Divan-ı Muhasebat'a 11 maliye, 9 mülkiye, 1 askeriye, 2 hukuk, 1 maliye ve hukuk, 1 de mülkiye ve hukuk kökenli reis atanmıştır (Bk. Grafik 2).

Grafik 2: Divan-1 Muhasebat Reislerinin Eğitim Durumları

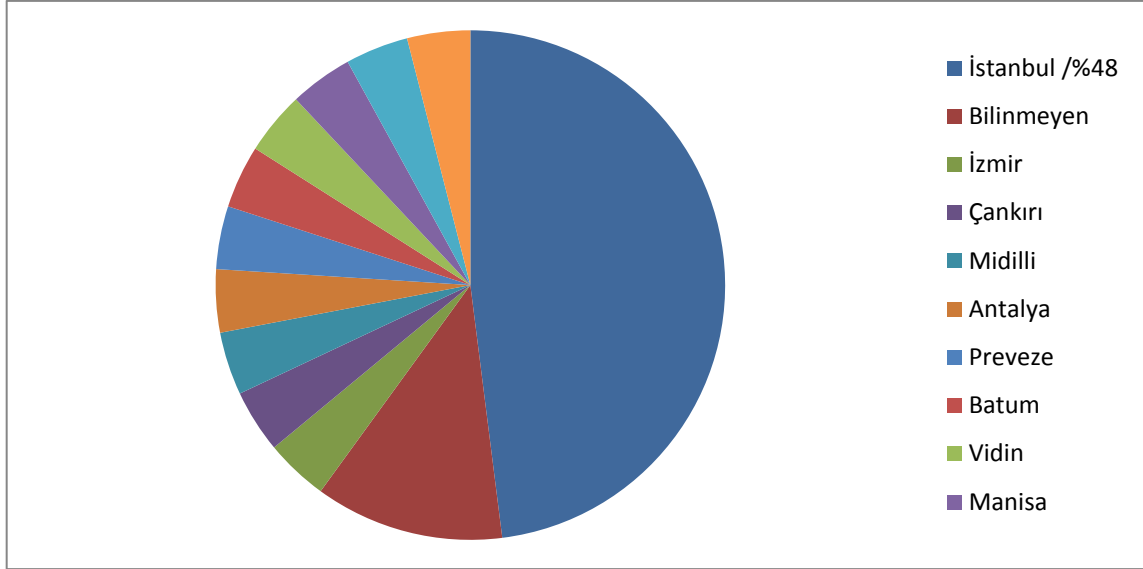
Divan-1 Muhasebat reislerinden Ahmet Vefik Paşa daha sonra iki kez sadrazamlık görevinde bulunmuştur. tek asker kökenli Divan-1 Muhasebat reisi olan Hüseyin Tevfik Paşa mareşallik rütbesine kadar yükselmiştir. Bunların dışında neredeyse tüm Divan-1 Muhasebat reisleri çeşitli nazırlık görevlerinde ve birçok önemli bölgede valilik görevinde bulunmuşlardır.

Divan-1 Muhasebat reisliği yapan kimselerin iyi eğitim görmüş, maliye alanına vakıf kimseler arasından seçilmesine özen gösterilmiştir. Divan-1 Muhasebat reisleri sadece maliye ve devlet işleriyle ilgilenen kişiler değil, birkaç dil bilen, birçok alanda kendini geliştiren sanatla ve bilimle ilgilenen, çok okuyan ve eserler ortaya koyan kişiler olmuşlardır. Ancak bu eserlerin bazılarının günümüze kadar ulaşması mümkün olmamıştır. Tanzimat döneminden Cumhuriyet dönemine doğru geldikçe Divan reislerinin eğitim durumları ve kendilerini entelektüel bakımdan yetiştirme oranlarında kademeli olarak bir

düşüş görülmektedir. İlk dönemlerde birçok dile vakıf olduğu, çok farklı konularda özel dersler aldığı, eserler kaleme aldığı görülen reislerin, son dönemlerde batı tarzı eğitim sisteminin benimsenmesi (belli bir alana yönelme), latin alfabesine geçiş ve dilde sadeleşme hareketleri (en azından belli bir düzeyde Farsça ve Arapça öğrenme zorunluluğunun ortadan kalkması) ile birlikte vasıflarının yavaş yavaş azaldığı gözlemlenebilmektedir. Bu da imparatorluktan ulus devlete geçişin toplum dimağında oluşturduğu kısırlaşma olarak değerlendirilebilir. Ayrıca divan reislerinin aldıkları eğitimlere baktığımızda “modernist” ve “gelenekçi” olmak üzere iki farklı eğitim profili ortaya çıktığı görülmektedir³⁵⁶. Örneğin bazı reislerin ailelerinden, mekteplerden ve özel ders yoluyla Arapça, Farsça, Kur’an, hadis vs. olmak üzere dini konularda temel eğitim aldıkları görülürken bazı reislerin batı tarzı eğitim veren okulların açılmasıyla buralarda eğitim gördüğü ya da Avrupada eğitim gördüğü ve birçok batı diline vakıf olduğu görülmektedir. Ancak reislerin eğitim durumlarını kesin hatlarla bu kategorilerden birine dahil etmem pek de mümkün değildir. Bazı Divan reislerinin eğitim durumlarıyla ilgili birtakım farklılıklar görülse de batılılaşma hareketlerinin getirdiği kaçınılmaz bir durum ortaya çıkmıştır ve Divan reislerinin birçoğunda hem doğu hem de batı tarzı eğitimi ve batı dillerini kapsayan bir eğitim geçmişi görülmektedir.

Divan reislerinin doğdukları yerlere baktığımızda 12’sinin yani % 48’inin İstanbul doğumlu olduklarını görüyoruz. Bunlar dışında aşağıdaki grafikte gösterilen her bölgeden birer tane olmak üzere Osmanlı Devletinin birçok farklı bölgesinden gelerek İstanbul’da memuriyete girdiklerini görüyoruz. Reislerin 3 tanesinin yani % 12’sinin ise doğum yerleri tam olarak tespit edilememiştir (Grafik 3).

³⁵⁶ Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, s. 153,183.

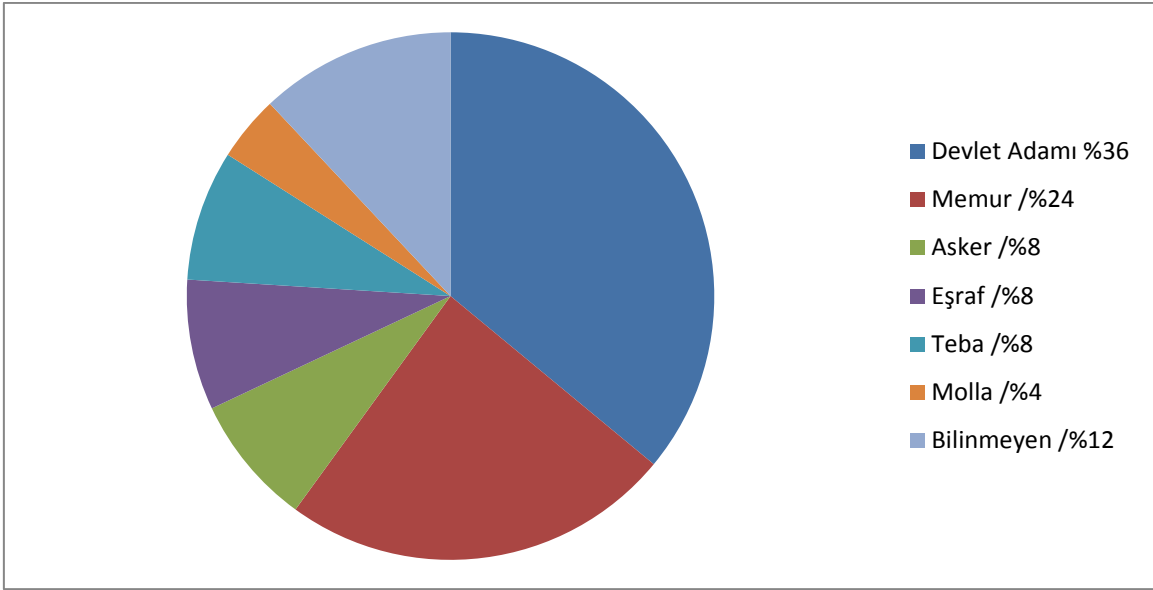
Grafik 3: Divan-ı Muhasebat Reislerinin Doğum Yerleri

Divan-ı Muhasebat reislerinden aile kökenleri tespit edilebilenlere baktığımızda genellikle köklü ve tanınmış ailelerin, devlet adamlarının ya da en az bir kuşak memurluk yapmış ailelerin çocukları oldukları görülmektedir. Bu durum Osmanlı Devletinde kalemiye sınıfının çocuklarının çok küçük yaşlardan itibaren yetiştirilmek üzere kaleme alınarak belli bir yaşa geldikten sonra ya da babasının vefatından sonra aslı görev alması şeklinde babadan oğula geçen bir sistem uygulanmasından kaynaklanmaktadır³⁵⁷. İncelediğimiz 25 Divan-ı Muhasebat reisinden % 36'sının babası devlet adamı, % 24'ünün babası memur, % 8'i asker, % 8'i eşraf dediğimiz tanınmış ailelerden, % 8'i tebaa, % 4'ü din adamıdır. % 12'sinin ise ailevi kökenleri tespit edilememiştir. Divan-ı Muhasebat reislerinin aile kökenleri aşağıdaki tablo ve grafikte hem rakamsal hem de oransal olarak incelenmiştir (Bk. Tablo 2; Grafik 4).

³⁵⁷ Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, s. 48.

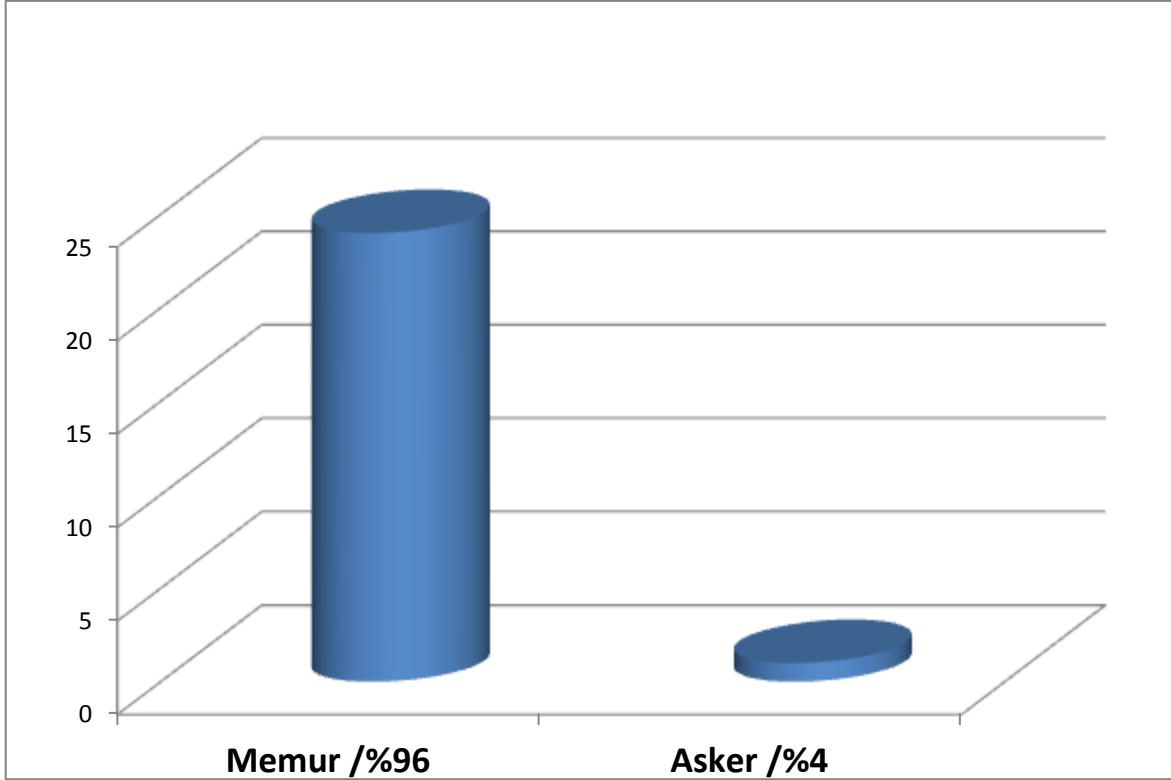
Devlet Adanı	Memur	Asker	Eşraf	Teba	Molla	Bilinmeyen	Toplam
9	6	2	2	2	1	3	25

Tablo 2: Divan-ı Muhasebat Reislerinin Toplumsal Açıdan Aile Kökenleri

Grafik 4: Divan-ı Muhasebat Reislerinin Toplumsal Açıdan Aile Kökenlerinin Yüzdeleri Dağılımı

Divan reislerinin mesleki kökenleri aşağıda grafik olarak gösterilmiştir (Grafik 5). Asker kökenli olan Hüseyin Tevfik Paşa dışında hepsinin genç yaşlarda çeşitli kalemlerde devlet memuriyetine girdikleri görülmektedir.

Grafik 5: Divan-ı Muhasebat Reislerinin Mesleki Kökenleri

Tanzimat öncesi dönemde tercüme odaları dışında pek devlet memuriyeti verilmeyen gayrimüslim tebânın Tanzimat ve özellikle Islahat Fermanı sonrasında birçok kurumda olduğu gibi Divan-ı Muhasebatta da memur olarak görev aldığı görülmektedir³⁵⁸. Çok sayıda gayrimüslim Osmanlı vatandaşı Divan genel kurulunda aza, müdde-i umumi, katip ya da reis-i sani olarak görev almıştır. Ayrıca Çamiç Ohannes Efendi Divan-ı Muhasebatın ilk gayrimüslim reisi olma özelliğini taşıyan Ermeni asıllı bir Osmanlı vatandaşıdır. Yine Ermeni kökenli olan Sakızlı Armenak Efendi de daha önce Divan-ı Muhasebatta görev yapan Sakızlı Ohannes Paşa'nın oğlu olup, Osmanlı dönemi Divan-ı Muhasebatının son reisidir. Sayısal olarak gayrimüslim Divan reislerinin Müslüman reislere oranı % 8 'dir. Ermeni asıllı olanlar dışında etnik kökeni ile ilgili bilgi olan

³⁵⁸ Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, s. 33.

(Gürcü) tek reis Hasan Fehmi Paşa'dır. Bunun nedeni ise; o dönem Osmanlı Devletinde sınıflandırma etnik kökene göre değil dini inançlara göre yapıldığından, muhtemelen Müslüman olan Divan reislerinin etnik kökenleri ile ilgili ayrıca kayıt düşme gereği görülmemiş olmasıdır. Divan-ı Muhasebat reislerinin dini ve etnik kökenleri aşağıda tablo olarak da gösterilmiştir (Tablo 3).

	Ermeni	Gürcü	Bilinmeyen	Toplam
Müslim		1	22	23
Gayrimüslim	2			2
Toplam	2	1	22	25

Tablo 3 : Divan-ı Muhasebat Reislerinin Etnik ve Dini Durumları

BİBLİYOGRAFYA**I. Arşiv Belgeleri****1. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**

030 0 011 001 000 101 5 5, (7 Şubat 1936).

030 0 011 001 000 119 7 9, (12 Mart 1938).

030 0 010 000 000 76 499 5 4, (28 Mart 1939).

0300 011 001 000 180 5 13, (22 Şubat 1946).

030 0 018 001 002 114 47 5, (30 Haziran 1947).

030 0 011 001 000 206 18 14, (29 Haziran 1949).

030 0 010 000 000 77 514 8 1, (21 Eylül 1951).

030 0 010 000 000 77 514 8 2, (21 Eylül 1951).

030 18 01 02 147 59, (20 Kasım 1957).

030 18 01 02 147 59, (20 Kasım 1957).

010 09 249 767 1 3, (24 Temmuz 1961).

010 09 249 767 1 14, (30 Eylül 1961).

010 09 249 767 1 15, (6 Ekim 1961).

010 09 249 767 1 10, (24 Ekim 1961).

010 09 249 767 1 8, (3 Kasım 1961).

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

A.MKT.MHM, Nu. 260/16, 10 Nisan 1863.

BEO, Nu. 3391/254257, 7 Eylül 1908.

DH.SAİD, Nu. 3/63, 14 Ağustos 1825.

DH.SAİD, Nu. 22/39, 2 Temmuz 1829.

DH.SAİD, Nu. 1/574, 19 Mayıs 1833.

DH.SAİD, Nu. 18/12, 9 Mayıs 1834.

DH.SAİD, Nu. 1/208, 31 Ocak 1843.

DH.SAİD, Nu. 192/123, 4 Mayıs 1867.

DH.SAİD, Nu. 81/171, 22 Nisan 1868.

DH.SAİD, Nu. 1/208, Tarihsiz.

DH.SAİD, Nu. 2/264, Tarihsiz.

DH.SAİD, Nu. 3/124, Tarihsiz.

DH.SAİD, Nu. 95/203, Tarihsiz.

İ.DH, Nu. 32695, 20 Ocak 1862.

İ.DH, Nu. 33173, 29 Mayıs 1862.

İ.DH, Nu. 44853, 30 Ocak 1872.

İ.DH, Nu. 712/49820, 11 Aralık 1875.

İ.DH, Nu. 85823, 16 Ağustos 1888.

İ.DH, Nu. 1343/1314 B 59, 12 Aralık 1896.

İ.DH, Nu. 1343/1314 B 61, 23 Aralık 1896.

İ.DH, Nu. 1350/1315 Ca 7, 2 Ekim 1897.

İ.DH, Nu. 1394/1319 Z 24, 25 Mart 1902.

İ.DUİT, Nu. 59/2, 24 Şubat 1863.

İ.DUİT, Nu. 59/3, 10 Aralık 1878.

İ.HUS, Nu. 139/1324 M 26, 22 Mart 1906.

İ.ML, Nu. 2/1323 N 4, 1 Kasım 1905.

İ.ML, Nu. 1324 Ra 28, 15 Mayıs 1906.

İ.ML, Nu. 1324 M 30, 22 Mart 1906.

İ.ML, Nu. 1326 Ca 3, 3 Temmuz 1908.

Y.A.HUS, Nu. 427/63, 21 Nisan 1902.

Y.PRK.ML, Nu. 12/61, 17 Ekim 1877.

3. Sayıştay Arşivi

T.C. Sayıştay Başkanlığı Múzesi, *Armenak Sakızlı Sicil Dosyası*.

T.C. Sayıştay Başkanlığı Múzesi, *İsmail Zúhtú Sicil Dosyası*.

T.C. Sayıştay Başkanlığı Múzesi, *Mehmet Teyfik Biren Sicil Dosyası*.

T.C. Sayıştay Başkanlığı Múzesi, *Rasih Bey Sicil Dosyası*.

T.C. Sayıştay Başkanlığı Personel Daire Múdürlüęü Arşivi, *Muhittin Gürün Dosyası*.

T.C. Sayıştay Başkanlığı Personel Daire Múdürlüęü Arşivi, *Múmtaz Tarhan Dosyası*.

T.C. Sayıştay Başkanlığı Personel Daire Múdürlüęü Arşivi, *Seyfi Oran Dosyası*.

T.C. Sayıştay Başkanlığı Personel Daire Múdürlüęü Arşivi, *Ali Fuat Ağralı Dosyası*.

Sayıştay Arşivi, *Divan-ı Muhasebat Zabıt Ceridesi*, 1 Numaralı Defter.

Sayıştay Arşivi, *Divan-ı Muhasebat Zabıt Ceridesi*, 2 Numaralı Defter.

Sayıştay Arşivi, *Divan-ı Muhasebat Zabıt Ceridesi*, 4 Numaralı Defter.

Sayıştay Arşivi, *Divan-ı Muhasebat Zabıt Ceridesi*, 5 Numaralı Defter.

Sayıştay Arşivi, *Divan-ı Muhasebat Zabıt Ceridesi*, 12 Numaralı Defter.

Sayıştay Arşivi, *Divan-ı Muhasebat Zabıt Ceridesi*, 13 Numaralı Defter.

Sayıştay Arşivi, *Divan-ı Muhasebat Zabıt Ceridesi*, 14 Numaralı Defter.

Sayıştay Arşivi, *Divan-ı Muhasebat Zabıt Ceridesi*, (1-69 Numaralı Kararlar).

Sayıştay Arşivi, *Divan-ı Muhasebat Zabıt Ceridesi*, (887-951 Numaralı Kararlar).

II. Tetkik Eserler

Abdurrahman Şeref. (2012). *Tarih musahabeleri*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Ahmed Vefik. (1936). *Milliyetçilik*. İstanbul: Bozkurt Matbaası.

Ahmet Lütfi Efendi. (1991). *Ahmet Lütfi Efendi tarihi: (Cilt 14)*. Yay. Haz. M. Münir Aktepe. Ankara.

Akgündüz, A. (1997). *Arşiv belgeleri ışığında Sayıştay tarihi*. Ankara: Sayıştay Yayınları.

Akyıldız, A. (1993). *Tanzimat dönemi Osmanlı merkez teşkilâtında reform (1836-1856)*, İstanbul: Eren Yayınları.

Akyıldız, A. (2004). *Osmanlı bürokrasisi ve modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ayvazoğlu, B. (2010). *Divanyolu: Bir caddenin hikayesi*, İstanbul: Kapı Yayınları.

Biren, M. T. (1993). “Bir devlet adamının” Mehmet Teyfik Bey’in (BİREN) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke devri hatıraları: (Cilt 1). Yay. Haz. F. Rezan Hürmen. İstanbul: Akma Yayınları.

Budak, A. (2004). *Batılılaşma sürecinde çok yönlü bir Osmanlı aydını: Münif Paşa*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

- Çankaya, A. (1968-1969). *Yeni mülkiye tarihi ve mülkiyeliler*. (Cilt 3). Ankara: Mars Matbaası.
- Çeçen, K. (1988). *Hüseyin Tevfik Paşa ve "linear algebra"*, İstanbul: İTÜ Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi.
- Çarkçıyan, R. G. (2006). *Türk devlet hizmetinde Ermeniler*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Davison, R. H. (1986). Hasan Fehmi. *The encyclopaedia of islam* içinde (Cilt 3, ss. 249-250). London: Photomechanical reprint.
- Erdem, Y. H. (2008). *Tarih-lenk*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Ergin, O. N. (1996). *İstanbul şehreminleri*. İstanbul: İBB Yayınları.
- Ergin, O. N. (2007). *İstanbul şehreminleri*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Findley, C. V. (1996). *Kalemiyeden mülkiyeye Osmanlı memurlarının toplumsal tarihi*. Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul : TVY Yayınları.
- Güneş, İ. (1998). *Türk parlamento tarihi*. (Cilt 2). Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.
- Güray, S. (1966). *Ahmet Vefik Paşa*. Ankara: TDK Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (1991). *XIV-XVII. yüzyıllarda Osmanlılarda devlet teşkilatı ve sosyal yapı*. Ankara: TTK Yayınları.
- Orun, H., Kasaroğlu, C., Belek, M., Atakul, K. (1969). *Meşhur valiler*. Ankara: İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu Yayınları.
- İsmail Hikmet, (1932). *Ahmet Vefik Paşa*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.

- İnal, M. K. (1982). *Son sadrazamlar*. (Cilt 2). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Karal, E. Z. (1988). *Osmanlı tarihi*. (Cilt 7). Ankara: TTK Yayınları.
- Kılıç, Z. (2009). *Ahmet Vefik Paşa'nın "hikmet-i tarih"i transkripsiyon ve değerlendirilmesi*. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kırmızı, A. (2007). *Abdülhamid'in valileri: Osmanlı vilayet idaresi 1895-1908*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Köktürk, E. (2004). *Taşınmaz mülkiyetinin evinde yaşam tapu kadastro genel müdürlüğü 1960-2000*. Ankara: TMMOB Harita ve Kadaströ Mühendisleri Odası Yayınları.
- Köse, H. Ö. (2000). *Dünyada ve Türkiye'de yüksek denetim*. Ankara: Sayıştay Yayınları.
- Kuneralp, S. (1999). *Son dönem Osmanlı erkân ve ricali (1839-1922)*. İstanbul: İsis Press.
- Kutay, C. (2008). *Bir solukta Atatürk*. İstanbul: İklim Yayınları.
- Madendağ, G. (2009). *Ahmed Vefik Paşa ve türkçülük*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Mahmud Celeleddin Paşa. (1983). *Mir'at-i hakikat*. Yay. Haz. İsmet Miroğlu. İstanbul: Berekât Yayınevi.
- Mahmud Cevad. (2002). *Maarif-i umumiye nezareti tarihçe-i teşkilat ve icraatı*. İstanbul MEB yayınları.

Molière. *A. Vefik Paşa Külliyyatı*. (1933). İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.

Morawitz, C. (1978). *Türkiye maliyesi*. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları.

Mustafa Nuri Paşa. (1987). *Netayicül-vukuat: Kurumları ve örgütleriyle Osmanlı tarihi* (Cilt 1-2). Sadeleştiren: Neşet Çağatay. Ankara: TTK Yayınları.

Oğuz, M. (2007). *II. Abdülhamid'e sunulan lâyhalar*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Doktora Tezi.

Öntuğ, M. M. *Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu sağ kol müfettişliği*. Konya: Palet Yayınları.

Öztürk, K. (1995). *Türk parlamento tarihi*. (Cilt 3). Ankara: TBMM Vakfi Yayınları.

Pakalın, M. Z. (1942). *Ahmed Vefik Paşa*. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.

Pakalın, M. Z. (1997). *Maliye teşkilatı tarihi*. (Cilt 3, 4). Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını.

Pakalın, M. Z. (2008-2009). *Sicill-i osmanî zeyli*. (Cilt 7, 8, 9, 18, 19). Ankara: TTK Yayınları.

Pakalın, M. Z. (1939). *Tanzimat maliye nazırları*. (Cilt 2). İstanbul: Kanaat Kitabevi.

Pakalın, M. Z. (1946). *Tarihe malolmuş fıkralar, nükteler*. İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi.

Pamukciyan, K. (2003). *Ermeni kaynaklarından tarihe katkılar*. (Cilt 3, 4). İstanbul: Aras Yayıncılık.

Salname-i devlet-i aliye. (1281). Dersaadet.

Salname-i devlet-i aliye. (1282). Dersaadet.

Salname-i devlet-i aliye. (1286). Dersaadet.

Salname-i devlet-i aliye. (1287). Dersaadet.

Salname-i devlet-i aliye. (1289). Dersaadet.

Salname-i devlet-i aliye. (1290). Dersaadet.

Salname-i devlet-i aliye. (1291). Dersaadet.

Salname-i devlet-i aliye. (1293). Dersaadet.

Salname-i devlet-i aliye. (1315). Dersaadet.

Salname-i devlet-i aliye. (1316). Dersaadet.

Sinaplı, A. N. (Tarihsiz). *Maliye ve maarif nazırı Ahmet Zühtü Paşa.* İstanbul: Lebib Yalkım Yayınları.

Süreyya, M. (1996). *Sicill-i Osmani.* (Cilt 1, 2, 4, 5, 6). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Şapolyo, E. B. (1967). *Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadelenin iç alemi.* İstanbul: İnkılâp ve Aka Yayınları.

Şener, A. (1990). *Tanzimat dönemi Osmanlı vergi sistemi.* İstanbul: İşaret Yayınları.

Tarhan, M. (1958). *Sahifeler arasında öğretmen.* Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Tekeli, İ., İlkin, S. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim ve bilgi üretim sisteminin oluşumu ve dönüşümü*. Ankara: TTK Yayınları.

Tepeyran, E. H. (1998). *Hatıralar*. İstanbul: Pera Yayınları.

Tosh, J. (2005). *Tarihin peşinde*. Çev. Özden Arıkan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Türkgeldi, A. F. (2010). *Görüp işittiklerim*. Ankara: TTK Yayınları.

Uzer, T. (1987). *Makedonya eşkiyalık tarihi ve son Osmanlı yönetimi*. Ankara: TTK Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (1984). *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı*. Ankara: TTK Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*. Ankara: TTK Yayınları.

Varcan, N. (2000). *Osmanlı maliyesi hakkında ingiliz raporları (1861-1892)*. Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları.

Yıldırım, S. (2005). *Eğitim amacıyla yurt dışına gönderilen öğrenciler (1940-1970): Prosopografik bir çalışma örneği*. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. Basılmamış Doktora Tezi.

III. Makaleler

Abdurrahman Şeref. (1328, 1 Haziran). Vefayat: İsmail Zühdü Bey. *Tarih-i osmani encümeni mecmuası*, 14, 862-864.

- Akdeniz, F. (2006, 24-27 Mayıs). Osmanlı dönemi bilim tarihinden bir kesit büyük türk matematikçisi Hüseyin Tevfik Paşa (1832-1901) kimdir?, 10-13, Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi İstatistik Bölümü 5. *İstatistik Günleri Sempozyumu*.
- Aksop, N. (1941-42). Bursaya gelen valiler: Abdullah Galip Paşa VII. *Uludağ*, S. 42-43, 27.
- Akün, Ö. F. (1989). Ahmed Vefik Paşa. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (Cilt 2, ss. 143-157). İstanbul.
- Akyüz, A. K. (1936, 15 Nisan). Pestalozi ve Yusuf Ziya Paşa. *Gündüz sanat ve fikir mecmuası*. (Cilt 1), 1, 3- 5.
- Ahmed Esad. (1948, Eylül-Ekim). Eski rüsumat eminlerinden merhum Hasan Fehmi Paşa. *Gümrük rehberi*, 548- 549, 5586-5594/5560-5562.
- Ahmed Esad. (1947, Ağustos). Rusumat eminlerinden Ahmed Zühdü Paşa merhum. *Gümrük rehberi*, 535, 5278-5280.
- Ahmed Esad. (1948, Mart). İbrahim Edib Efendi merhum. *Gümrük rehberi*, 542, 5409-5421.
- Ahmed Esad. (1947, Haziran). Yusuf Ziya Paşa merhum. *Gümrük rehberi*, 533, 5223-5225.
- Aynî, M. A. (2005). Türk mantıkçıları. Sad. Naim Şahin. *Türkiyat araştırmaları dergisi*, 17, 343-354.

- Bayar, D. (2010, Temmuz-Eylül). Hesap yargısı, hesap, sorumluluk. *Dış Denetim*, 1, 47-57.
- Bayrı, M. H. (1952, Ekim). Mustafa Nuri Paşa. *Tarih dünyası*, 34, 1366-1370.
- Cezar, Y. (1985). Tanzimat'a doğru Osmanlı maliyesi. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi*. (Cilt 4, ss. 924-933). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çağatay, N. (1978, Temmuz). Mustafa Nuri Paşa ve eseri (1824-1890). *Bellekten*, XLII, 167, 445-463.
- Çeçen, K. (1991). Hüseyin Tevfik Paşa. *Bilim ve teknik*, 285, 46-47.
- Çetin, A. (1983). Maarif nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı okullar hakkındaki raporu. *Güney-Doğu avrupa araştırmaları dergisi*, 10-11, 189-220.
- Dağlıoğlu, H. T. (1967, Nisan). Maarif nazırı Yusuf Ziya Paşa 1823-1881. *Ülkücü öğretmen*, (Cilt 7), 95, 17-19.
- Davison, R. H. (1986). Hasan Fehmi. *The encyclopaedia of islam* içinde (Cilt 7, ss. 249-250). London: Photomechanical Reprint.
- Dinçer, C. (1972). Osmanlı vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun bayındırlık işlerine dair hazırladığı layiha. *Türk tarih belgeleri dergisi*. (Cilt 5-8). 9-12'den ayrı basım, 153-233.
- Ekrem Reşad., Osman Ferid. (1326). *Nevsal-i osmani*, 2, İstanbul.

Erbilek, İ. N. (1929, Ağustos). Mustafa Nuri ve Eseri. *Yeni Türk*, (Cilt 7), 80, 314-318.

Fazlı Necib. (1341, 1 Teşrinisani). Tefik Bey. *Türk hayatı*, 17, 1-3.

Fazlı Necib. (1341, 10 Kanunuevvel). Hasan Fehmi Paşa. *Türk hayatı*, 20, 1-3.

Fazlı Necib. (1341, 1 Mayıs). Galib Paşa. *Türk hayatı*, 7, 6-10.

Gökalp, Z. (1918, 18 Nisan). Türkçülük nasıl doğdu?. *Yeni mecmua*, 40, 262-263.

Abdullah Galib Paşa. (1947, Mayıs). *Gümrük rehberi*, 532, 5207-5209.

Gürhan, H. H. (1997, Nisan-Haziran). Sayıştay'ın tarihsel gelişimi. *Sayıştay dergisi*, 25, 41.

Halit, R. (1961, Ocak-Mart). Mansurizade Mustafa Nuri Paşa (1824-1889). *İş ve düşünce*, (Cilt 27), 233, 4-6.

Kaplan, M. (1972). Ziya Gökalp ve Yahya Kemal'e göre malazgirt savaşının mana ve ehemmiyeti. *Türkiyat mecmuası*, (Cilt 17), 149-163.

Kılıç, S. K. (1993). 1876 anayasası'nın bilinmeyen iki tasarısı. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM)*, 4, 557- 635.

Kış, S. (2011). Osmanlı malî denetiminden bir kesit: Divan-ı Muhasebat reis-i evveli ve sanileri (1862-1908). *Tarihin peşinde uluslar arası tarih ve sosyal araştırmalar dergisi*, 6, 283-300.

Köse, Ş. (1965, Aralık). Eski umum müdürlerimizden Yusuf Ziya Paşa. *Orman ve av*, (Yıl 27, Cilt 37), 12, 14.

- Mehmed İzzet. (1924, Teşrinievvel). Yusuf Ziya Paşa. *Muallimler mecmuası*, 24, 900-905.
- Saraç, C. (1992, Temmuz). Salih Zeki Bey'e göre vidinli Tefvik Paşa. *Bilim tarihi*, 9, 3-10.
- Emekli Sayıştay Başkanımız Muhittin Gürün'ü Kaybettik (1914-2004). (2004). *Sayıştay haber bülteni*, 94, 1.
- Schubring, G. (2007). Hüseyin Tefvik Paşa: 'Lineer cebir'in mucidi. Çev. Sevtap Kadioğlu. *Osmanlı bilimi araştırmaları*, (Cilt 8), 2, 43-54.
- Tanpınar, A. H. (1965). Ahmet Vefik Paşa. *İslam ansiklopedisi içinde* (Cilt 1, ss. 207-210. İstanbul.
- Tansel, F. A. (1964, Ocak). Ahmed Vefik Paşa. *Belleten*, XXIII, 109, 117-139.
- Tansel, F. A. (1964, Nisan). Ahmed Vefik Paşa'nın eserleri. *Belleten*, XXIII, 110, 249-283.
- Tansel, F. A. (1965, Ocak). Ahmed Vefik Paşa'nın şahsiyetinin teşekkülü, hususi hayatı ve muhtelif karakterleri. *Belleten*, XXIX, 113, 121-175.
- Tunalı, A. C. (2009). Hasan Fehmi Paşa. *Ankara üniversitesi dil ve tarih coğrafya fakültesi tarih bölümü tarih araştırmaları dergisi*, (Cilt 28), 46, 71-87.
- Türkgeldi A. F. (1920, Haziran-Ağustos). Mustafa Nuri Paşa ve Netayicülvukuat. *Türk tarih encümeni mecmuası*, 1, 40-48.
- Mustafa Nuri Paşa (Mansurîzade). (2008). *Yaşamları ve yapılarıyla osmanlılar ansiklopedisi içinde* (Cilt 2, ss. 105-106). İstanbul Yapı Kredi Yayınları.

Yıldırım, S. (2012, Bahar). Cumhuriyet döneminde Türk-Macar ilişkileri çerçevesinde istihdam edilen Macar uzmanlar. *Cumhuriyet tarihi araştırmaları dergisi*, (Yıl 8), 15, 121-150.

IV. Gazeteler

Cumhuriyet, 1 Ekim 2004.

Hürriyet Gazetesi, Nu. 81, 31 Ocak 1870.

Milliyet, 26 Ağustos 1951.

Milliyet, 12 Mayıs 1957.

Milliyet, 26 Haziran 1957.

Milliyet, 20 Ocak 1970.

T.C. Resmî Gazete, S. 8888, s. 10769, 25 Aralık 1954.

Tercümân-ı Ahvâl, Nu. 325, 22 Mayıs 1863.

Tercümân-ı Ahvâl, Nu. 356, 8 Temmuz 1863.

Tercümân-ı Ahvâl, Nu. 358, 13 Temmuz 1863.

Tercümân-ı Ahvâl, Nu. 370, 10 Ağustos 1863.

Tercümân-ı Ahvâl, Nu. 356, 8 Temmuz 1863.

Tercüman-ı Hakikat, Nu. 3251, 12 Nisan 1889.

Tercüman-ı Hakikat, Nu. 1912, 31 Ekim 1884.

Tercüman-ı Hakikat, Nu. 1913,1 Kasım 1884.

Tercüman-ı Hakikat, Nu. 1845, 9 Ağustos 1884.

V. Sözlükler

DEVELİOĞLU, F. (2001). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi.

Osmanlıca-Türkçe lügat. (2006). İstanbul: Hisar Yayınları.

PAKALIN, M. Z. (1983). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. Cilt 1,2,3). İstanbul: MEB Yayınları.

SERTOĞLU, M. (1986). *Osmanlı tarih lügatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.

Şemseddin Sami. (2001). *Kâmûs-ı türki*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Türkçe Sözlük. (1983). (Cilt 2). Ankara: TDK Yayınları.

VI. Web

<http://www.mmd.org.tr/sidebar/soylesiler/muhittin-gurunle> / 02 Nisan 2012.

<http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2000/04/20/199727.asp> / 31. Mart 2012.

<http://www.darussafaka.k12.tr/Darussafaka/PublishingImages/yusuf-ziya-pasa.jpg> /05

Nisan 2012.

1862 Tarihli Divan-ı Muhasebat Kuruluş İradesi'nin Transkripsiyonu

‘Atûfetlü Efendim Hazretleri,

Sâye-i muvaffakiyet-vâye-i hazret-i şâhânedede teşebbüs olunmuş olan ıslâhât-ı mâliyenin esâsı müşkilât-ı hâliyenin esbâb-ı indifâ‘ını bulmakla berâber idâre-i âtiyeyi te‘mîn için muvâzene usûlünün bir sûret-i sahîha ve kaviyyeye rabtı yani masârifât-ı devletin vâridât-ı hâsılaya göre ta‘yîni ile îrâddan ziyâde masraf idilmemesi için her bir me‘mûr dâ‘iresine tahsîs olunan masrafın haddini geçmeyerek sene âhîrinde muvâzenesine göre masrafı hesabını virmesi ve îrâd tarafında dahi Hazine-i devlete gelen vâridâtın mecârîsinde telef olmayarak doğruca götürülmesi kaidelerinden ibâret olub bu dahi her devletde olduğu gibi umûr-ı hesâbiyenin bir Mahkeme-i Kübrâ-yı Tedkîk’e havâlesiyle hâsıl olacağına ve Divan-ı ‘Âlî-i Muhasebe nâmıyla bir meclis teşkîli tahattur olunarak bunun nizâmı lâyihası derdest-i tanzîm ve takdim olub fakat esâsı makrûn-ı emir ve irâde-i seniyye-i hazret-i padişâhî buyurulduğu halde şimdiden re‘îsinin nasbıyla kavâ‘im-i nakdiyenin tedâvülden alınması ve düyûn-ı müteferrikanın tedkîkiyle tesviyesi komisyonları dahi ana havâle olunarak bu işler bitdikde zikr olunan Divan a‘zâsının ta‘yîniyle nizâmı mücebince işine başlattırılması her halde fevâid-i maddiye ve ma‘neviyeyi hâsıl ideceğine binâen bu riyâsete bir münâsib zat düşünülerek Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı ‘Atûfetlü Ahmed Vefîk Efendi Hazretleri derkâr olan dirâyet ve ma‘lûmâtından başka gayet ‘iffet ve istikâmet ashâbından olmasıyla Meclis-i Vükelâ a‘zâsından olmak ve Defter-i Teşrîfât’da Mâliye Nezâreti’nin altında bulunmak üzere Divan-ı Muhâsebe Riyâseti’nin müşârûnileyhe tevcîhi ve bu halde açılacak olan Evkaf Nezâreti’ne dahi oraca teşebbüs olunmuş olan ıslâhat ve hüsn-i idâresinin devamı için müstakim ve afif bir zatın ta‘yîni lâzım olduğuna ve Sadâret Müsteşârı ‘Atûfetlü Hakkı Bey Efendi Hazretleri sıfât-ı matlûbeyi cami‘ olacağından müşârûnileyhin dahi nezâret-i mezkûreye ta‘yîni ile açılacak müsteşarlık hizmetinin dahi haysiyyet ve dirâyet-i müsellemesi iktizâsınca Mâliye Nâzırı ‘Atûfetlü Mümtaz Efendi

Hazretlerine ve Mâliye Nezâret-i Celîlesinin dahi umûr-ı mâliye ve ahvâl-i hazâine derkâr olan ma'lûmâtı cihetiyle rütbesinin bâlâya terfî'yle Mâliye Müsteşarı Sa'âdetlü Mecid Efendi Hazretlerine tevcîhi ve müsteşarlık ma'âş ı otuz beşbin ve Mâliye Nezâreti ma'âş ı elli bin ve Evkâf Nezâreti kırk bin guruş ise de bu üç memuriyet bir derecede bulunduğundan her birine kırkar bin guruş virilerek hâsıl olacak beş bin guruş ve tasarruf üzerine Divan-ı Muhasebenin umûm masârifi için yapılacak tahsîsât-ı cedîdeden yirmi beş bin guruş 'ilâvesiyle Ahmed Vefik Efendi Hazretlerinin me'mûriyet-i cedîdesi için otuz bin guruş ma'âş tahsîsi münâsib gibi vârid-i hâtır-ı acz mezâhir olmuş ise de, yine her ne vechle emr ü fermân-ı hakâ'ik-beyân-ı hazret-i şehinşâhî şeref-sudûr ve sünûh buyurulur ise mantûk-ı celîli infâz olunacağı beyanıyla tezkire-i senâverî terkîmine ibtidâr olundu efendim.

Fî Selh-i Zilka'de 1278/29 Mayıs 1862"

Ma'rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki.

Hâme-i zîb olan iş bu tezkire-i sâmiye-i sadâret-penâhîleri manzûr-ı Şevket-Mevfûr-ı Cenâb-ı Padişâhî buyurulmuş ve istîzân-ı sâmi-i asafâneleri vechile Meclis-i Vükelâ a'zâsından olmak ve Defter-i Teşrîfât'da Mâliye Nezâretinin altında bulunmak üzere Divan-ı Muhasebe Riyâseti'nin müşârünileyh Ahmed Vefik Efendi'ye tevcîhi ve Evkâf Nezâretine müşârünileyh Hakkı Bey Efendi'nin ta'yîni ile müsteşarlık hizmetinin müşârünileyh Mümtaz Efendi'ye ve Mâliye Nezâreti'nin rütbesinin bâlâya terfî'yle müşârünileyh Mecid Efendi'ye tevcîhi ve ma'âş husûsunun dahi ber vech-i muharrer tesviye-i îcâbı müte'allık ve şeref-sudûr buyurulan emr ü fermân-ı hümâyûn-ı hazret-i mülûkâne muktezâ-yı münîfinden bulunmuş olmakla ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî Selh-i Zilka'de 1278/29 Mayıs 1862. **BOA.İ.DH.** Nu. 33173.

2. Divan-ı Muhasebat'ın Yeniden Teşkilî İçin Verilen 1863 Tarihli Kuruluş İradesi

مطوقه اقسام مطهری

معلوم عالی بر اینی آورده خزانک امور حسابین دولت و تجمیع اجراء دولت محاسبات نام و عنوانی باین شکل اولی تصویر نموده برینک بیانیه در حق او قوربانک عشرتیه مستطیر
 مطوقه و وجهه قری مطهری تبصیر بر حسب آنچه در این محترم دولت تاسیس و تشکیل یافته صرف توقیف ابروی او بود و اعاده معاش و مصارفات و قریب انصافه استقامت دولت و بستان
 و قریبیه ناسا عداولتیه و دیگران وقت معلوم شده بود و با فاداه قریبیه و دیگر محکم حسابانک دولت در معروضه اورد و این اصلاحات مقصودیه استقامت
 دولت مرکز دولتی که جنت اولیوب بود و سایر توفیقیه و حقیقه یادداشتی در دست معاشه و استناد بود و بقیه دولت که جنت وقت معلومه ماور بویک و غیره
 محکم و الا قوانین داره معاش اولاد بری ایضاً ابرو که بمسئولیه و قریبیه اولاد و قریبیه معاش مرکز دولت او در حسابک عشرتیه سایر ایله متارایه وجهه قریبیک داره مرکز
 ماور بویک و دیگر ادبستیک عرضت دولت در دست تعلیم و تقسیم اولاد و قریبیه معاشه و غیره مانع و محکم مرکز دولت بر اینه اول اصلاحات دولت متارایه قریبیه سایر
 قریبیه معاشه و فاداه اینی که یکبار وقت اولی و غیره و محکم و کلا مرکز دولت بر اینه اولی و اولی ابرو و قریبیه معاشه سایر ایله متارایه هر چه صورت معاشه و غیره
 بر اینه اولی ابرو و قریبیه معاشه سایر ایله متارایه هر چه صورت معاشه و غیره

۲

موردی جاکر آورد
 بر اینه اولی ابرو و قریبیه معاشه سایر ایله متارایه هر چه صورت معاشه و غیره
 قریبیه معاشه و فاداه اینی که یکبار وقت اولی و غیره و محکم و کلا مرکز دولت بر اینه اولی و اولی ابرو و قریبیه معاشه سایر ایله متارایه هر چه صورت معاشه و غیره
 قریبیه معاشه و فاداه اینی که یکبار وقت اولی و غیره و محکم و کلا مرکز دولت بر اینه اولی و اولی ابرو و قریبیه معاشه سایر ایله متارایه هر چه صورت معاشه و غیره

QUIT 59/2

1863 Tarihli Divan-ı Muhasebat Kuruluş İradesi'nin Transkripsiyonu

‘Atûfetlü, efendim hazretleri

Ma‘lûm-ı ‘âlî buyrulduğı üzere hazâinin umûr-ı hesâbiyesini rü’yet ve tedkîk için Dîvân-ı Muhâsebât nâm ve ‘unvânıyla bir hey’et teşkîl olunması tasavvur kılınarak bunun riyâsetine dahi otuz bin guruş ma‘aş tahsîsile ‘atûfetlü Vefik Efendi Hazretleri ta‘yîn buyrulmuş ise de hey’et-i mebhûsenin te’sîs ve teşkîli epeyce masrafa tevakkuf idüb öyle fevkal‘âde ma‘aş ve masârıfât vukû‘unu ihtiyâra ise teşebbüs olunan tasarrufât ve tenkîhât nâ-müsâ‘id olduğuna ve Mâliye Nezâret-i Celîlesi cânibinden beyân ve ifâde kılındığı vechile Meclis-i Muhâsebe-i Mâliye ‘umûm-ı muhâsebâtın rü’yetine merci‘ ve mevki‘ olarak ânın ıslâhât-ı mukteziyyesi icrâ olunduğı halde dîvân-ı mezkûrun teşkîline hâcet olmayub bu dâhî sâye-i şevket-vâye-i hazret-i pâdişâhîde derdest-i mütâla‘a ve istîzân bulunduğuna ve bu kere Ticâret Nezâret-i Celîlesi’ne me’mûr buyurulan devletlü Edhem Paşa Hazretleri’nin Meclis-i Vâlâ Kavânîn Dâ’iresi’nde olan yeri açık idiğüne mebnî cümle tasarrûfâtın olmak üzere ma‘aş-ı mezkûrdan onbeş bin guruş şehriye ile müşârûnileyh Vefik Efendi’nin dâ’ire-i mezkûre a‘zâlığına me’mûr buyurulması ve diğere on beş bin guruşunun dahî derdest tanzîm ve takdîm olan tasarrufât defterine ‘ilâveten Hazine-mânde ve meclis-i mezkûrun bir an evvel ıslâhıyla nezâret-i müşârûnileyhâ tarafından yapılacak karârnamenin ‘arz ve ifâde ittirilmesi geçen gece akd olunan Encümen-i Mahsûs-ı Vükelâ müzâkerâtından bulunmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân isâbet beyân hazret-i şehriyâri her ne sûretle müte‘allik ve şeref-sudûr buyurulur ise anâ göre îfâ-yı muktezâsına ibtidâr olunacağı beyânıyla tezkere-i senâveri terkîm kılındı efendim. Fî 5 N [Ramazan] sene 1279/ 24 Şubat 1863.

Ma‘rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki.

Resîde-i dest-i tevkîr olan iş bu tezkire-i sâmiye-i sadâret-penâhîleri manzûr-ı me‘âlî-mevfûr-ı hazret-i pâdişâhî buyurulmuş ve istizân-ı ‘âlî asafâneleri üzre ma‘aş-ı mezkûrdan on beş bin guruş şehriyye ile müşârûnileyh Vefik Efendi’nin dâ’ire-i mezkûre a‘zâlığına me’mûr olunması ve diğere on beş bin guruşun dahî defter-i mezbûra ilâveten hâzine-mânde ve meclis-i mezkûrun bir an evvel ıslâh ile nezâret-i müşârûnileyhâ tarafından yapılacak karâr-nâmenin ‘arz ve ifâde itdirilmesi müte‘allik ve şeref-sudûr buyurulan emr ü irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne muktezâ-yı münîfinden bulunmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i velîyyü’l-emrindir. Fî 6 N [Ramazan] sene 1279/25 Şubat 1863. **BOA.DUİT.** Nu. 59 / 2.

II. Divan-ı Muhasebat Reisleri İle İlgili GörSELLER

Ahmed Vefik Paşa Gündelik Elbiseleriyle
(*DİA*, II, s. 149.)

Ahmed Vefik Paşa (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi)

Ahmed Vefik Paşa'nın son zamanlarında
Tevfik Fikret tarafından çizilen karakalem
resmi (İnal, *Son Sadrazamlar*, II, s. 699.)

Ahmed Vefik Paşa (Türk İnkılâp
Tarihi Enstitüsü Arşivi)

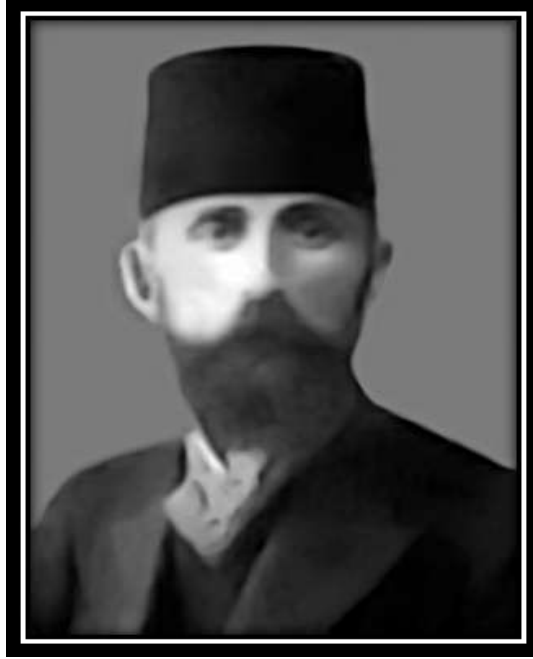
Üzerinde Ahmed Vefik Paşa'nın
resmi bulunan bu pul, 1966 yılında
PTT tarafından basılmıştır. (Milli
Kütüphane)

Mehmed Emin Efendi (Sayıştay Arşivi)

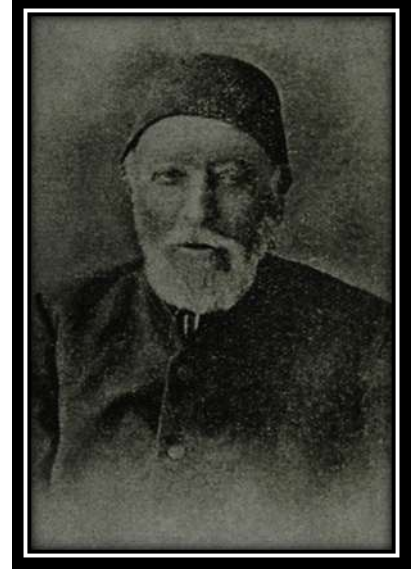
Hâlet Mehmed Paşa (Sayıştay Arşivi)

Asım Mehmed Paşa (Sayıştay Arşivi)

Mustafa Nuri Paşa (*Bellekten*, XLII, S. 167, s. 453)

Mustafa Nuri Paşa (*Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, II, s. 306.)

Ahmed Zühdü Paşa (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi)

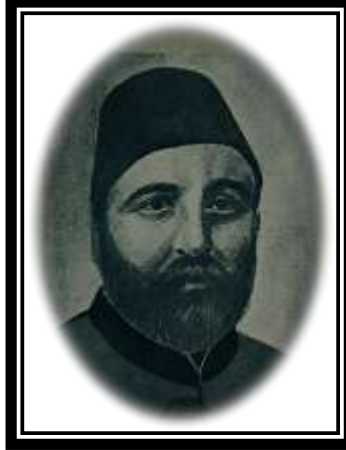
Ahmed Zühdü Paşa (*Servet-i Fünun*, S. 574, s. 20.)

Ahmed Zühdü Paşa (Gümrük Rehberi , S. 535, Kapak Sayfası)

Yusuf Ziya Paşa (Darüşşafaka Web sayfasından alınmıştır.)

Yusuf Ziya Paşa (*Gümrük Rehberi*, S. 533, Kapak Sayfası)

Üzerinde Yusuf Ziya Paşa'nın Resmi Bulunan Darüşşafaka Adına Basılmış Pul

Abdullah Galib Paşa (*İstanbul Şehreminleri*, 2007, s. 212.)

Abdullah Galib Paşa (*İstanbul Şehreminleri*, 2007, s. 215.)

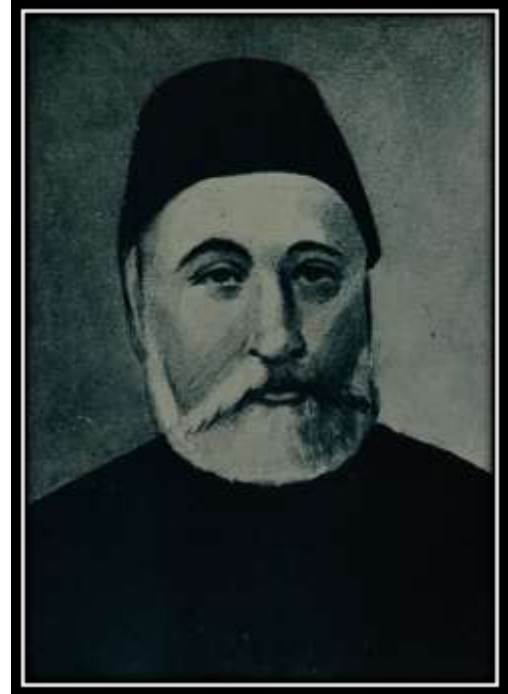
Abdullah Galib Paşa (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi)

Mehmed Emin Paşa (*Tanzimat Maliye Nazırları*, II, s. 240.)

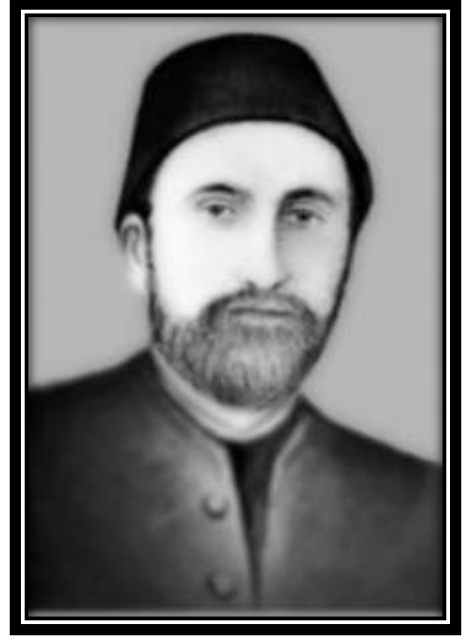
İbrahim Edib Efendi (*Gümrük Rehberi*, S. 542, s. 5413.)

İbrahim Edib Efendi (*Gümrük Rehberi*, S. 542, Kapak Sayfası)

Rıza Mehmed Bey (Sayıştay Arşivi)

Çamiç Ohannes Efendi (Sayıştay Arşivi)

Hacı Halil Akif Paşa (*Nevsali Osmani*, Yıl 2, s. 193.)

İsmail Zühdü Bey (*Tarih-i Osmani
Encümeni Mecmuası*, Cüz 14, s.
862.)

Hüseyin Tevfik Paşa (Sayıştay Arşivi)

Hüseyin Tevfik Paşa (*Yaşamları ve
Yapılarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, II, s.
593.)

Hasan Fehmi Paşa (*Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, I, s. 539.)

Hasan Fehmi Paşa (*Gümrük Rehberi*, S. 549, Kapak Sayfası.)

Hasan Fehmi Paşa (*Gümrük Rehberi*, S. 549, s. 5587.)

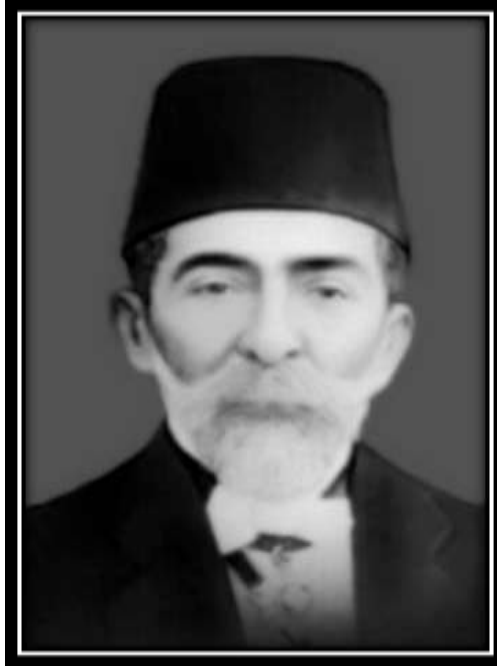
Hasan Fehmi Paşa İzmir Valiliği Sırasında Mektubi Ve Evrak Kalemleri çalışanlarıyla birlikte (*Gümrük Rehberi*, S.549, s.5590.)

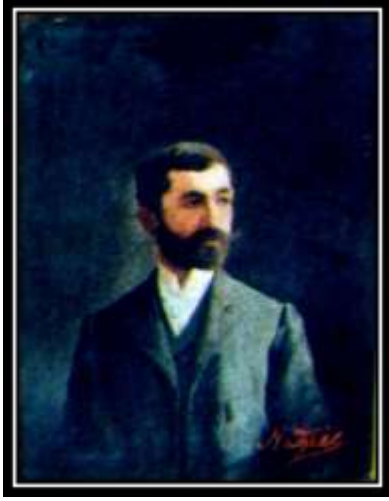
Mehmed Hilmi Efendi (Sayıştay Arşivi)

Mehmed Rasih Bey (Sayıştay Arşivi)

Mehmed Rifat Bey (Sayıştay Arşivi)

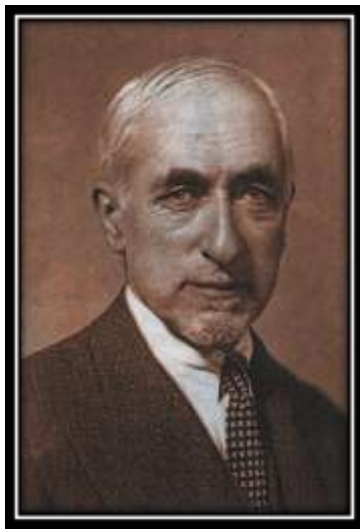

Tefik Biren'in Eşi Naciye Neyyâl
Tarafından Yapılmış Yağlı Boya
Tablosu (*Naciye Neyyâl'in Mutlakîyet,
Meşrutîyet ve Cumhuriyet Hatıraları.*)

Tefik Biren'in Büstü (*Naciye
Neyyâl'in Mutlakîyet, Meşrutîyet ve
Cumhuriyet Hatıraları.*)

Tefik Biren (*Türk Hayatı*, S. 17, s. 1.)

Tefik Bey(*Naciye Neyyâl'in
Mutlakîyet, Meşrutîyet ve
Cumhuriyet Hatıraları*)

Tefik Bey(*Naciye Neyyâl'in
Mutlakîyet, Meşrutîyet ve Cumhuriyet
Hatıraları*)

Sakızlı Armenak Efendi (Sayıştay Arşivi)

Ali Fuat Ağralı (Sayıştay Arşivi)

Mehmet Seyfettin Oran (Sayıştay Arşivi)

Mehmet Mümtaz Tarhan (Sayıştay Arşivi)

